

PSALTIREA ÎN VERSURI A LUI ȘTEFAN DIN FĂGĂRAȘ (FOGARASI). COMENTARII FILOLOGICE

DRAGOȘ MOLDOVANU

1. Traducătorul și data traducerii

Una dintre acțiunile culturale cele mai importante ale protestantismului transilvănean din secolul al XVII-lea a fost traducerea în românește a *Psaltirii* maghiare în versuri a lui Molnár Albert de Szenc (1607). Până în prezent, se cunosc trei variante ale acestei traduceri: prima, descoperită de G. Alexics în anul 1911 și datată de N. Drăganu, pe baza filigranului, pe la 1660¹, se află în ms. reformat 1632 de la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române; cea de-a doua, „scrisă” la 1697 de către Viski János, a fost studiată sub aspect filologic de Gregoriu Silasi² și se păstrează în prezent în ms. reformat 1502 de la aceeași bibliotecă; a treia este copia făcută de Ștefan Istvánházi la 1703, din ms. 579 (fond unitarian) al bibliotecii mai sus menționate. În pofida constatărilor lui Silasi, care arătase că ms. 1502 reia un original realizat „în prima jumătate sau cel mult pe la mijlocul secolului XVII”, Viski a trecut multă vreme – și mai trece încă³ – drept autorul traducerii. Este adevărat însă că „arhaismul formelor și cuvintelor”, invocat ca argument de către Silasi, nu dovedea neapărat vechimea traducerii, cât timp nu fusese eliminată o altă posibilitate de interpretare, aceea a conservatorismului dialectal. Comparând ps. 88 din cele trei versiuni, Mihai Gherman conchide că

¹ G. Alexics, *Material de limbă din „Codicele de la Petrova”*, în RIAF, XIII, 1912, p. 278–291 (care îl datează pe la 1612); N. Drăganu, *Un manuscris calvino-român din veacul al XVII-lea*, în vol. *Fraților Alexandru și Ion I. Lăpădatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1936, p. 279–301: filigranul indică o circulație în Ardeal a hârtiei între anii 1640 și 1677.

² Gregoriu Silasi, *Psaltirea calviniano-română versificată*, în „Transilvania”, VIII, 1875, p. 141–143, 151–153, 160–163.

³ Vezi, de pildă, N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, I, București, 1901, p. 436; L. Gáldi, *Esquisse d'une histoire de la versification roumaine*, Budapesta, 1964, p. 46; Mircea Scarlat, *Istoria poeziei românești*, I, București, 1982, p. 83.

„nici una dintre ele nu reprezintă o traducere originală”, ci toate sunt „copii ale traducerii originale”⁴. Această concluzie, pe care autorul o consideră „certă”, este valabilă pentru ms. de la 1703 și, în parte, pentru cel de la 1697, nu însă și pentru ms. 1632 – după cum vom vedea în continuare.

Deosebirile dintre ms. 1632 și ms. 1502 sunt de trei feluri. Unele se rezumă la substituții lexicale și la schimbări de topică, așa încât pot fi încadrate în ecuația original : copie. În alte situații, ms. 1502 poate fi considerat o remaniere a ms. 1632, menită să-i mărească calitatea poetică. Autorul ei urmărește îndeosebi asigurarea „rimei”; de aceea, el restructurează versurile albe, dar le reproduce pe acelea care satisfăceau această condiție, ca în ps. 1:

ms. 1632
Că Dumnezeu cunoaște calea lor
Și înțelege lucrul bunilor.
.....
Și acelora va peri calea
Că Domnul lucrul lor nu iubește.

ms. 1502
Că Dumnedzeu cunoaște calea lor
Și înțelege lucrul bunilor.
.....
Calea celora curund va peri
Că Dumnedzeu pre iei nu-i va păzi.

Revizorul (care va fi fost, probabil, Viski însuși) se dovedește uneori neglijent în preluarea traducerii mai vechi, lăsând să-i scape greșeli de copiere sau de adaptare, de felul celor citate mai jos din ps. 2 și 4:

Craii cestii lumi întruna se adună (ms. 1632) – *Carii cestii lumi întruna s-adună* (ms. 1502);
Oh, Doamne, cuventele mele/ Primește-n urechia a ta (ms. 1632) – *Oh, Doamne, rugăciunea a mea/ Primește-le-n urechia ta* (ms. 1502).

Sunt însă destule cazuri în care Viski reia identic psalmii din ms. 1632 (de pildă, ps. 23) sau cu schimbări neînsemnate. Există și o a treia situație, când deosebirile dintre cele două manuscrise sunt mult prea mari pentru a mai putea vorbi de un prototip românesc păstrat în copii. Astfel, în cazul ps. 88, numitorul comun nu poate fi altul decât originalul maghiar:

ms. 1632
Doamne, ispășenia mea
Cu dzi cu noapte strig la tine.
Rugăciunea mea o ascultă
Și caută tu nevoia mea.

ms. 1502
Domnul ispășeniei mele,
La tine strig dziva și noaptea.
Rogu-mă cum în naintea ta
Să meargă rugăciunea mea.

Este vorba, aici, de două traduceri (cum, de altfel, recunoaște și Mihai Gherman). Așadar, ms. 1502 este, în parte, o copie după ms. 1632, în parte o

⁴ Mihai Gherman, *Versificația în psaltirile calvino-române*, în RITL, XXXI, 1982, nr. 2, p. 181–182. Ms. 1632 și 1502 fuseseră considerate copii și de către alți filologi: N. Drăganu (*Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie dès origines à la fin du XVIIIe siècle*, în vol. *La Transylvanie*, București, 1938, p. 646), Ion Gheție (*Studiu filologic* la FR. TOD., p. 284; *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975, p. 305, 359), Ion Gheție și Alexandru Mareș (*Originile scrisului în limba română*, București, 1985, p. 168, 217). Vezi și *Istoria literaturii române*, I, București, 1964, p. 472.

remaniere a sa și în parte o nouă traducere a psalmilor lui Molnár. Pentru a fi plauzibilă, ipoteza unui prototip ar fi trebuit argumentată demonstrând nu numai dependența versiunii ms. 1502 de aceea din ms. 1632, dar și reciproca relației. Altfel spus, ar fi trebuit sesizate anumite obscurități ale versiunii mai vechi, care să poată fi clarificate cu ajutorul celeilalte. Or, acest lucru nu s-a făcut și nici nu se poate face.

Manuscrisul 1632 cuprinde textul *Psaltirii* încadrat de două grupaje totalizând 42 de cântece religioase (p. 1–10 „invocații” și p. 360–414 „laude” cu prilejul sărbătorilor) și este scris de aceeași persoană, cu ortografie maghiară. Scrisul nu este egal, trădând unele întreruperi ale procesului de transcriere a pieselor. Din compararea stilistică și lingvistică a celor două categorii de texte, rezultă că ele aparțin, în cvasitotalitatea lor, aceluiași traducător. Deși tectonica psalmilor este cu totul alta decât aceea a cântecelor, există însă o anume unitate, dată de tehnicile transunerii: unele procedee de versificație (precum ingambamentul, licențele metrice, rima compusă) și sintactico-stilistice (chiasmul, dislocarea, tipuri particulare de zeugmă), realizate independent de original, sunt comune. Vocabularul specific (locuțiuni, derivate și dezvoltări semantice), atestat pentru prima dată în limba română, este și el comun. Vom da doar câteva exemple, indicând în paranteză paginile corespunzătoare: loc. adv. cu *îndegrad* ‘repede’ (19, 45–409), loc. adv. cu *totul tot* ‘complet’ (209–389), *îndereptător* ‘călăuzitor’ (222–387)⁵, *măroșie* ‘mândrie’ (26–396), *preveghietor* ‘străjer’ (319–375), *tovări* – *îtovărat* ‘împovărat’ (143–385)⁶. Fondul general al vocabularului, ca și trăsăturile de ordin fonetic, poartă marca graiului din zona Banat – Hunedoara.

Pentru a stabili dacă ms. 1632 este copia sau originalul traducerii, am recurs la metoda folosită mai întâi de I.-A. Candrea cu aplicație la *Psaltirea Hurmuzaki*, precum și de alți cercetători, care au admis că ștergerea și înlocuirea unor echivalente lexicale sau sintactice și îndeosebi imixtiunea în traducere a unor cuvinte străine reprezintă indicii ale manuscrisului autograf⁷. Dacă unele corecturi,

⁵ La CORESI, L. 100: *dereptătoriu* ‘învățător’, iar la CORESI, T.M. 48: *îndereptătură*.

⁶ În Hațeg, adj. are o accepție particulară: „mujerie întovărată, cu foalele mari” (*Clopotiva, un sat din Hațeg*, II, București, 1940, p. 506).

⁷ Vezi I.-A. Candrea, *Introducere la Psaltirea scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, București, 1916, p. L-LIV, unde se argumentează faptul că ms. *Psaltirii Hurmuzaki* e autograf. Alți filologi au încercat să infirme această concluzie, invocând caracteristici care s-ar justifica doar admitând că este o copie (vezi, în special, Ion Gheție, „*Psaltirea Hurmuzaki*” – copie sau original?, în *SLLE*, III, 1974, p. 241–259; Al. Rosetti, *Observații asupra textului și limbii „Psaltirii Hurmuzaki”*, în *SCL*, XXXII, 1981, nr. 5, p. 523–524; Ion Gheție și Mirela Teodorescu, *Studiu filologic la HURM.*, I, p. 13–19). Reluând chestiunea, Alexandru Mareș a arătat că aparenta contradicție se elimină în ipoteza că este vorba de „o prelucrare” ad-hoc a unei traduceri mai

constând din înlocuirea unor cuvinte din text cu sinonime plasate marginal, ar fi putut fi făcute și de un copist (de exemplu, la p. 119: *loc secret* → (loc) *ascuns*; la p. 192: *crengile* → *loazele*), altele sunt substituții de versuri reprezentând variante de redactare. Astfel, la p. 8, distihul „Tot lucrul în șase dzile gătește,/ Iară a șaptea hodinește” este înlocuit marginal prin „Că Domnul, dac-au rodit toate,/ Au ohdihnit în a șapte” (cf. și p. 207, ps. 88). La p. 207, cuvintele subliniate din versul „Ca *pre cine-i* ucis pre moarte” sunt înlocuite deasupra prin „*cine-i*” (substituție motivată de lungimea versului, care depășea inițial cele 8 silabe obligatorii în strofă, reprezentând un impediment pentru psalmodiere). Teoretic, și aceste modificări puteau fi făcute de către un copist. Supoziția pare confirmată prin două exemple de anticipare a unor cuvinte, care apar în contexte asemănătoare în alte versuri (*bourdon*), corectate însă imediat, în același rând, după ce au fost puse în paranteză:

ps. 44, p. 99

Căce-ți (*ascundzi*) întorci ochii de mine?
Căce-ți *ascundzi* fața-ți de mine?

ps. 51, p. 114

Că să-ți are fi dragă (*smerită inima*) ție jirtva
Nu mi-aș milui jirtvuiala mea.
Ce nu-ți trebuie jirtvă ardătoare,
Numai ți-i dragă *smerită inima*.

Dar în cântecele de la sfârșitul manuscrisului metoda de înlocuire se schimbă, dovedind că cel care a folosit-o a fost traducătorul însuși. La p. 391, într-un vers, apare un cuvânt din originalul maghiar („Kerünk mi Urunk Jesus Christus irgalmaz

vechi (din care se copiază) confruntată cu un original slavon (din care se traduce), ambele texte fiind dispuse interliniar. Deși situația s-a dovedit a fi mai complexă decât o apreciasse Candrea, totuși interpretarea sa a fost confirmată în esență: „Prin rezultatele la care a dus această prelucrare, spune Mareș, PH poate constitui, în ultimă analiză, o nouă traducere a psalmilor canonici” (*Filiația psaltirilor românești din secolul al XVI-lea*, în VTR, p. 259). Ocupându-se de aceeași chestiune, Andrei Avram admitea că HURM. este o copie, dar nu excludea posibilitatea ca ea să fie „un text românesc revizuit prin confruntarea cu textul slav”, pentru că valoarea argumentelor lui Candrea „nu poate fi contestată” (*Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, în SCL, XV, 1964, p. 588–589 și nota 78). După părerea noastră, natura aparent paradoxală a manuscrisului acestei psaltiri se explică prin faptul că avem a face cu o revizie făcută de un preot ortodox, care a colationat cu versiunea slavonă „canonică” un protograf calvin tradus din ungurește. În pofida substituțiilor operate, mai există încă în HURM. urme ale protografului, ca acest fragment din ps. 138, 22: „Și de sfârșit *giloșag gilăluui* ei [și] vrăjmași fură mie”, cu corespondent în ps. 139 (p. 146”) de la Székely István, *Soltár*, Cracovia, 1548: „Tökkiletés *gülösiguel gülöltem* azokot: mint hog’ ha ennekem ellensigim volnanac”. Cele două maghiarisme (*gilălui* ‘a urî’ < *gyüilölni* și *giloșag* ‘ură’ < *gyüilöség*), combinate într-o figură etimologică, reprezintă transferuri lexicale mecanice ale traducătorului, care nu se regăsesc în alte texte din secolul al XVI-lea și pe care revizorul a omis să le elimine. Ipoteza noastră permite și o datare a ms. Humuzaki, care nu s-a putut face încă, în mod convingător, prin alte mijloace. Aceeași metodă o folosește N.A. Ursu pentru a releva caracterul autograf al unui ms. conținând prima piesă de teatru românească (*Contribuții la istoria literaturii române. Studii și note filologice*, Iași, 1997, p. 323).

nekünk”), tăiat și înlocuit în *continuare* cu corespondentul românesc: „Rugem tine Jesus Christus *irgalmaz* jartene noe”. La p. 388, un vers dintr-un cântec este tăiat și, sub el, în cadrul aceleiași strofe, este scris versul ce-l înlocuiește:

Tote szele prenojaszke
Si la lok bun szele duke
 Sin lok bun szele tokmaszke.

Modificarea s-a făcut cu intenția evidentă de a asigura rima. O corectură în aceeași manieră se face la p. 392:

Pentru un om tocz am gresit
 Pren gresala unuja
 Kedzut-am en menia
 Lu Dumnezeu.

Cele două modalități de a opera modificările, corelate cu absența unor erori de copiere necorectate (datorate neînțelegerilor sau omisiunilor de cuvinte), obișnuite însă la Viski și la Istvánházi, ne clarifică situația manuscrisului: primele cântece și întregul text al *Psaltirii* au fost trecute aici pe curat de traducător, după care el a continuat să traducă direct alte cântece, revenind totodată asupra versiunii transcrise pentru a-i aduce îmbunătățiri de detaliu. Ultimele exemple de corecturi – pe care le considerăm edificatoare pentru acest proces – sunt din cântecul nr. 25, care nu e inclus nici în culegerea mai veche a lui Agyagfalvi și nici în aceea a lui Viski de mai târziu. Manuscrisul 1632 reprezintă deci, după opinia noastră, autograful traducerii *Psaltirii*, reluată ulterior de Viski, care i-a adăugat o serie de cântece traduse cu mult mai înainte (pentru că figurează și în *Fragmentul Todorescu* de pe la 1571–1575 sau în copia lui Sándor Gergely Agyagfalvi de la 1642). Rămâne de stabilit identitatea traducătorului și de aproximat perioada în care a făcut traducerea.

În *Prefața* traducerii *Catechismus*-ului calvin, efectuată după o ediție a Catehismului de la Heidelberg și publicată la Alba Iulia în 1648, Fogarasi István afirma că începuse de mai multă vreme traducerea psalmilor, dar o întrerupsese și spera să o reia „pentru ca să-i poată da în viitor la lumina zilei în limba valahă, ceea ce până astăzi nu s-a făcut”⁸ [subl.n.]. Bazat probabil pe această mențiune,

⁸ BRV, I, p. 163. Destinată școlilor calvine din Lugoj și Caransebeș, cartea a fost tradusă după o versiune bilingvă, latino-maghiară (p. 161), fapt care explică prezența, în textul său, a unor împrumuturi lexicale directe din limba latină. Titlul este următorul: *Catechismus, aceaia îi aceaia: Summa sau măduha a uluiei și a credinței creștinească, cuprinsă în întrebări și răspunsuri scurte și cu adevărături den Scriptura Svântă întărite. Catechismus latino, ungarico, walachicus translatus, opera ac studio Stephani Fogarasi symmistae oppidi Lugas anno 1647 die 18 Decembri* (la p. 7 a opusculului). Cartea, pe care noi am consultat-o în fotocopie, a fost editată, cu multe greșeli de transcriere și cu un studiu filologic, de Tamás Lajos, *Fogarasi István Kátéja*, Cluj, 1942. Originalul este *Catechismus Religionis Christianae*, Alba Iulia, ediția din 1643 (*ibidem*, p. 11–15 și 131).

N. Iorga a fost primul care a susținut că *Psaltirea* în versuri a fost tradusă de „făgărășeanul boier Ștefan, care-și zicea, după datina nobililor, *Fogarasi*, și ajunsese predicator în Lugoj și Caransebeș, orașe în cea mai mare parte românești, care-și păstrasera cultul calvin”⁹. Iorga nu avea nici o îndoială că era român¹⁰ și credea că este aceeași persoană cu *Iștvan boierul*, „diac de latinește și ungurește” al lui Constantin Movilă, și cu *Fagaraș Iștvan*, cel care, la 1631, posedă moșia Jupâneștii în Oltenia, pe Jiu¹¹. Identificarea persoanei, făcută de Iorga, ni se pare plauzibilă. Reprezentanții vechii boierimi a Țării Făgărașului (*veri boerones*) foloseau în mod obișnuit titlul ca nume de familie¹². Cunoscând bine, încă din școală, limba latină – considerată o condiție preliminară a asimilării de către români a ideologiei religioase a Reformei –, unii dintre aceștia se angajau ca secretari ai domnitorilor din principate: Talaba din Scorei, Ioan din Mândra, Ștefan Boer din Recea¹³. De la acesta din urmă s-au păstrat trei documente din anii 1611 și 1612: două în ungurește (scrisori către Sigismund Forgach) și unul latinesc (tratat între domnitorul Constantin Movilă și regele Matei al Ungariei), semnate Stephan Boër și Stephanus Boer de Rechie¹⁴. Interesante sunt două scrisori latinești ale sale, din iunie 1610, către cardinalul Pallavicini, unde îi explică motivele pentru care catolicismul nu se bucură de adevăta sa; între acestea, relele moravuri ale preoților, călugărilor misionari și în special ale episcopului de Moldova Valerianus Lubieneczki¹⁵. După scurta domnie a lui Constantin Movilă, el se va fi întors în ținutul natal, unde stăpânea, împreună cu familia, jumătate din moșia Recea

⁹ N. Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, I, Vălenii de Munte, 1908, p. 302. De fapt, el a predicat doar la Lugoj.

¹⁰ Idem, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, 1904, p. 144.

¹¹ Idem, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, I, București, 1915, p. 234, 240–241; idem, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XII, București, 1906, p. 281.

¹² D. Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, VI, 1963, p. 221.

¹³ A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*³, VI, București, 1928, p. 190; Ioan cav. de Pușcariu, *Fragmente istorice despre boierii din Țara Făgărașului*, Sibiu, 1907, p. 291; Ștefan Meteș, *Trecutul Țării Oltului*, București, 1945, p. 67 (toți sunt din secolul al XVII-lea).

¹⁴ Toate sunt publicate de Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, IV₁, București, 1882, p. 431–432 și 460–463. Recea este un sat la sud de orașul Făgăraș, care era reședința fortificată a districtului omonim.

¹⁵ N. Iorga, *Studii și documente*, I–II, București, 1901, p. 419. Ambele au fost trimise de la Iași sub semnătura Stephanus Boer de Rechie Transilvanus. Acuze împotriva fratelui Valerian Lubieniecki, franciscan polon, pe motive de imoralitate, i se aduceau încă din anul 1603, așa cum rezultă dintr-o relatare a misionarului B. Quirini (în *Călători străini despre țările române*, IV, București, 1972, p. 49–50). Ceva mai târziu, în 1641, un alt misionar, Pietro Diodato, explica eșecul catolicismului în Moldova prin „purtarea preoților și călugărilor, care duce mai degrabă la năruirea credinței catolice, decât la înălțarea ei, fără a mai vorbi de beție și de alte necuviințe” (*ibidem*, V, București, 1973, p. 232).

(dăruită de principesa Maria Christierna), precum și muntele Pleșa cu o stână¹⁶. În 1647, principele Rákóczi împarte bisericile Țării Făgărașului în două protopopiate, unul încredințat lui Ștefan Boer din Berivoi, altul lui Ioan din Țichindeal, cărora li se impune condiția „să răspândească catehismul tradus românește”¹⁷. După D. Prodan, acel Ștefan din Berivoi, care în 1665 va ajunge provizorul, adică administratorul general al domeniului Făgărașului, ar fi același cu Ștefan Boer din Recea¹⁸ – opinie greu de acceptat. Mai probabilă ar fi ipoteza că boierul de la Recea va fi îndeplinit funcția de paroh de Lugoj și că, în această calitate, va fi realizat traducerea catehismului, la care făcea aluzie, desigur, principele calvin¹⁹.

Supoziția traducătorului unic, al *Catechismus*-ului și al *Psaltirii*, a fost admisă și de alți învățați, fără ca vreunul din ei să încerce să-i confere o argumentare minimă: I. Lupaș²⁰, Ștefan Meteș²¹, G. Pascu²², Gh. Cardaș²³, G. Călinescu²⁴, Carlo Tagliavini²⁵, N.A. Ursu²⁶, Ion Gheție²⁷, I.D. Suciu²⁸. Dimpotrivă, N. Drăganu

¹⁶ Cf. D. Prodan, *op. cit.*, p. 174 (confirmare a moșiei, din anul 1607, de către Sigismund Rákóczi), 233 și 248 (înregistrare în urbaniul satului Recea, din anul 1640). Așa cum rezultă din documentul de la 1607, Ștefan era frate cu Petru, care a avut o carieră similară: la 1617, Petru Boer de Recea era secretarul „ungar” al domnului Moldovei, Alexandru Iliaș (D. Ciurea, *Diplomatica latină în țările române. Noi contribuții*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»”, VIII, 1971, p. 11). Supusă presiunilor politice și religioase, nobilimea românească din Țara Făgărașului fusese obligată să se adapteze cerințelor, pentru a-și păstra proprietățile. Renunțând la propria confesiune, ea se putea integra în nobilimea maghiară. Cel dintâi care a schimbat în felul acesta condiția socială a familiei a fost *Ioannes Boer de Rechie*, care la 1599 primise însemnele nobiliare (= confirmarea rangului) de la Andrei Báthori (*ibidem*).

¹⁷ Ștefan Meteș, *Istoria Bisericii românești din Transilvania*, I, Sibiu, 1935, p. 164–165.

¹⁸ D. Prodan, *op. cit.*, p. 263–264.

¹⁹ Ștefan Meteș (*Istoria Bisericii...*, I, p. 151) citează un document din 1640, prin care superintendentul calvin Geleji István îi cerea lui Meletie, pretendent la Mitropolia Ardealului, să tipărească atât cântările calvine, „traduse în românește și întrebuințate de cei din Caransebeș și din Lugoj”, cât și catehismul „tradus deja în românește”. După Victor Țărcovnicu, catehismul vizat de Geleji ar fi fost acela al lui Ștefan din Făgăraș (*Istoria învățământului din Banat până în anul 1800*, București, 1978, p. 41, nota 1), ipoteză inacceptabilă, cât timp traducătorul însuși își datează opera în 1647. Referirea se făcea, desigur, la *Catehismul calvinesc*, tipărit la Prisaca în 1642, așa cum a presupus Alexandru Mareș (*Data tipăririi Catehismului calvin: 1640 sau 1642*, în LR, XXIII, 1974, nr. 6, p. 541–542).

²⁰ I. Lupaș, *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, București, 1928, p. 166–167.

²¹ Ștefan Meteș, *Istoria Bisericii...*, I, p. 213, nota 1, 264.

²² G. Pascu, *Istoria literaturii române din secolul XVII*, Iași, 1922, p. 84.

²³ Gh. Cardaș, *Pagini de istorie literară românească*, I, Arad, 1927, p. 90–91.

²⁴ G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, Madrid–Paris–Roma–Pelham N.Y., 1980, p. 55.

²⁵ Carlo Tagliavini, *Influences du Psautier huguenot de Cl. Marot et de Th. De Bèze dans la littérature roumaine ancienne*, extras din „Cahiers Sextil Pușcariu”, I, 1952, p. 41.

²⁶ N. A. Ursu, *Note și variante la DOSOFTEI*, O. I, p. 402.

²⁷ Ion Gheție, *Baza dialectală*; p. 305, 359; idem, *Studiu filologic la FR. TOD.*, p. 284; idem, *Evangheliarul de la Sibiu și textele românești scrise cu litere latine și ortografie maghiară*, în LR, XXVIII, 1979, nr. 2, p. 166.

²⁸ Ion Dimitrie Suciu, *Literatura bănățeană de la început până la Unire, 1582–1918*, Timișoara, 1940, p. 30.

combătea ipoteza lui Iorga, motivând că, după descoperirea *Fragmentului Todorescu* și a colecției lui Sándor Gergely Agyagfalvi, „în care se găsesc 20 din psalmii lui Viski, cu greu se mai poate susține această părere”²⁹. Obiecția lui Drăganu izvora din confundarea cântecelor calvine cu psalmii; or, dacă primele se găseau și în lucrări mai vechi, nici una dintre acestea nu cuprindea și psalmi³⁰. Pe de altă parte, ms. 1632 (studiat mai târziu de Drăganu însuși) includea și cântece traduse pentru prima dată. Verificarea ipotezei lui Iorga se poate face însă prin compararea originalului *Psaltirii* (din ms. 1632) cu traducerea autografa a *Catechismus*-ului de la 1648.

Există, într-adevăr, asemănări lingvistice frapante între cele două texte, în special de ordin ortografic, fonetic și lexical; le vom menționa indicând în paranteză mai întâi pagina cărții, iar după linia de pauză pe aceea a manuscrisului. Din prima categorie, semnalăm câteva particularități: *syrtva* ‘jertfă’, *syrtve* ‘idem’ (32–88), *reh* ‘rea’ (39–255; cf. *sze jeh* ‘să ia’ și *greh* ‘grea’ 43–37) cu *-h* final parazit³¹ și îndeosebi *e-* parazit, care poate fi considerat, la rigoare, un veritabil

²⁹ N. Drăganu, Recenzie în DR, I, 1920–1921, p. 449.

³⁰ Deși unele cântece erau inspirate de psalmi, în nici un caz nu pot fi identificate cu aceștia. Însă N. Drăganu era convins că FR. TOD. și ms. lui Agyagfalvi erau „psaltiri” (*Două manuscripte vechi: codicele Todorescu și codicele Marțian. Studiu și transcriere*, București–Leipzig–Viena, 1914, p. 2, nota 4). Mai târziu, când va face această deosebire, el va continua să susțină că în ms. lui Agyagfalvi s-ar fi găsit și 20 de psalmi și că ei nu vor fi lipsind nici din tipăritura din secolul al XVI-lea, păstrată fragmentar, pe care o numește „Cartea de cântece sau psalmi românești” (*Mihail Halici. Contribuție la istoria culturală românească din secolul al XVII-lea*, în DR, IV, 1, 1924–1926, p. 87, nota 5, vezi și p. 90; idem, *Un manuscris calvino-român*, p. 299; idem, *Histoire*, p. 620). A se vedea însă precizările făcute de Ion Gheție în *Studiul filologic la FR. TOD.*, p. 263 și p. 283–284 (cele 20 de piese preluate de Viski din ms. de la 1642 sunt cântece, iar nu psalmi). Confundarea cărților de cântece (magh. *énekeskönyv*) cu psalmii au mai făcut-o și alți învățați, care au preluat fără control afirmațiile filologului clujean: Iosif Popovici, *Scrieri lingvistice*, Timișoara, 1979, p. 288–289; G. Pascu, *Istoria literaturii și limbii române din secolul al XVI-lea*, București, 1921, p. 26, 187; Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*², Sibiu, 1930, p. 74; N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, București, 1980, p. 185; A. Rosetti, *Recherches sur la phonétique du roumain au XVIe siècle*, Paris, 1926, p. 12; Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, II. *Secolul al XVI-lea*, București, 1961, p. 8 („Psaltirea lui P. Tordaș” = FR. TOD.); Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, I. *De la origini până la începutul secolului al XIX-lea*², București, 1971, p. 60; Mircea Scarlat, *op. cit.*, I, p. 78. În mod curios, Ion Gheție afirmă și el că FR. TOD. ar conține 5 „psalmi” (*Studiul filologic la FR. TOD.*, p. 263; reluat de Gheție–Mareș, *Originile scrisului...*, p. 214), deși observase că este vorba de „prelucrări libere ale psalmilor” (p. 262), altfel spus, de variațiuni creștine pe teme psalmice.

³¹ Ilie Bărbulescu a presupus că acest semn grafic, prezent și în documente chirilice din Oltenia, era un reflex al tradiției ortografice sârbești (*Fonetica alfabetului chirilic în textele române din veacul XVI și XVII*, București, 1904, p. 467–476; idem, *Curentele literare la români în perioada slavonismului cultural*, București, 1928, p. 409–410). Explicația sa a fost acceptată de G. Ivănescu (*Problemele capitale ale vechii române literare*, Iași, 1947, p. 117 și nota 1) și de Alexandru Mareș (*Introducere la DOC. ÎNS.*, p. 71). Mai puțin probabilă este ipoteza unei influențe săsești, formulată de

„idiotism grafic”³², ce precedă uneori inițiala consonantică a auxiliarelor sau a pronumelor integrate grupului verbal și care nu este nici vechea conjuncție copulativă (< lat. *et*), nici vreun pronume tonic sau aton (cum l-am putea considera în alte contexte):

[Dumnezeu] toate roditurile [...] ca cu o mână *ele* ține (15; *ele* nu este „el le” deoarece „el” este scris de regulă *jel*); a Fiului lui sângele *ene* curățește pre noi (17); Criștuș *enau* descumpărat pre noi de blestema legiei (19); cum Criștuș pre vederea apostolilor *eszau* luvatu-să sus în ceriuri (20); Dumnedeu *eva* întări pre voi (22); și den tot binele lui *eme* face partnic (22); cu ce mod *ete* vei înderepta în naintea lui Dumnedeu? (23); vovă *evi* s-au făcut făgădaș (28) – Ție *enye* rugăm noi (1); În acest rău până când veți sta/ Și după minciuni *evicz* îmbla? (15); Hrăbor și dulce mă veselesc,/ Că Domnul *eme* păzește (16); Că acest nevernic *esze* laudă/ Și *esze* dezmiardă în pofta sa (26); Mod tu afla-vei pren care/ *Emoj* slobodzi cu samă (338); Nașterea lui *enyau* fost curăciune (373); Că tu *etyaj* giurat noastră (408) etc.

În mod frecvent, acest *e-* are, în psalmi și în cântece, o funcție prozodică, asigurând silaba în plus necesară schemei metrice: „De dracul pentru păcat/ Frumos *enyau* dezlegat” (401). Într-o strofă cu schema [8 + 7 + 6 + 7 + 7 + 6], primul vers este „Ca să noi toți *evom* muri”, iar ultimul „*Eszau* împregiurat”. Avem a face cu o licență poetică, fără corespondent în originalul maghiar, în speță cu o *prósthesis*, echivalenta lui *-u* paragodic din versiunile lui Agyagfalvi și Viski:

Criștuș sus *eszau* sculat (392) – Criștuș *susu* s-au sculat – (magh.) Christus fel tamada.

Accidental, situația se inversează, în sensul că Viski recurge la *e-* prostetic acolo unde Fogarasi uza de un *-u* enclitic:

Den Maria poroboc născuse/ Ce de Duhul sfânt *jelusze* prinse (381) – Ce de Duhul svânt *jel esze* prinse (336).

În psalmi, ca și în cântece, măsura versurilor traduse nu corespundea întotdeauna cu diviziunile melodice, astfel încât predicatorul calvin era silit să recurgă la „figuri fonologice”³³ pentru a le face izomorfe. Obişnuința folosirii unui *e-* prostetic de către Fogarasi s-a manifestat și în traducerea *Catechismus*-ului, în acele contexte sintactice pe care memoria sa le asocia cu contexte similare din versurile cântate.

N. Drăganu, cu referire la ANON. CAR. (*Mihail Halici*, p. 128). În vechea ortografie maghiară, *-h* era frecvent numai după consoanele *g* și *t* (Király Francisc, *Din istoricul ortografiei românești*, Timișoara, 1986, p. 24). Alte asemănări, dar și unele deosebiri dintre grafiile catehismului și psaltirii din ms. 1632, relevă Ion Gheție, *Africatele ă și ģ în textele bănățene scrise cu litere latine și ortografie maghiară din secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, în LR, XV, 1966, nr. 1, p. 36. După părerea sa, unele discordanțe grafice se explică prin intervenția tipografului sas Martin Major (p. 38 și 39). În același sens pledează deformările tipic germane, precum *bren* ‘pren’ de la p. 26 a opusculului.

³² Preluăm acest termen de la Henri Stahl și Damian P. Bogdan, *Manual de paleografie slavo-română*, București, 1936, p. 27.

³³ Heinrich F. Plett, *Știința textului și analiza de text*, București, 1983, p. 167.

Sub aspect fonetic, este relevantă alternanța [dz : z] din *Dumnedzeu* (frecvent)/ *Dumnezeu* (rar) (12/14–14/12), constatată și în FR. TOD., cu caracter idiolectal³⁴; apoi metateza în *ohdini* (10–197), alături de *odihni* (34–15, 43), reflectând o instabilitate a pronunției, confirmată și de alte variante din ms. 1632: *ohdihnă* (4), *ohdihnul hodini* (8)³⁵; varianta *sztrienu* „străini” (33–39), rezultată din contaminarea lui *striin* (bănățean) cu *strein* (ardelenesc sudic). Din domeniul lexicului, reținem pe lângă latinisme ca *fundamentomul lumii* (prin filieră magh.) – *fundămentul pământului* (21–196), *de prima* ‘întâi’ (10–185), *mod* ‘fel’ (23–264), *summa* ‘chintesență, totalitate’ (7–103), arhaismul *utrinde* ‘de aceea’ < lat. *ultra inde* (45–19, 20; la p. 129: *otrinde*, ca la Coresi) și alte câteva elemente comune, între care *chemătură* ‘chemare’ (43: „chemătura den cer” – 246), *curăciune* ‘curăție, puritate’ (38–37), *a se destoinici* ‘a se socoti’ (24–258: „Acest lucru se destoinici/ Den învecie vecie”), loc. adv. *de-a fietele* ‘zadarnic’, scrisă *daffietele* (34: „numele lui ~ îl va pomeni” – 12, 315; cf. și *de-a fite* 315, singura formă atestată ulterior; în graiul bănățean de astăzi: *de-a fietea* sau *de-a fitea*), loc. adv. *fără stanoste* ‘fără odihnă, neîncetat’ (36: „Să dzicem fără stanoste: Înnălțedze-se Domnul” – 75: „Lăuda-te-oi fără stanoste”), adv. *iarășite* ‘din nou’ (20–295;

³⁴ În *Studiul filologic* la FR. TOD., Ion Gheție crede că această alternanță ar releva, acolo, două straturi lingvistice, unul nordic (dz), propriu zonei Banat – Hunedoara, altul sudic (z), greu de explicat însă prin intervenția tipografului străin, deoarece apare doar în numele divinității (p. 275 și 305). După Gheție, africata și spiranta „n-au putut coexista în aceeași regiune într-un anumit interval de timp” (*Psaltirea Hurmuzaki*, p. 244), opinie subscrisă și de alți filologi formați sub îndrumarea sa. „Evident, spune V. Guriianu, că e greu dacă nu imposibil de admis ca un vorbitor să rostească același cuvânt cu fonetism nordic [dz] și alteori cu fonetism sudic [= z]”; de aceea alternanța lor în unul și același text ar avea, singură, „o valoare probantă ridicată” pentru a dovedi că traducătorul și copistul aparțin unor zone lingvistice diferite (*Studiu filologic la Fiziologul*, București, 1997, p. 40). Dar asemenea „imposibilități” se înregistrează în mod frecvent în amfizele dialectale. Atât în graiurile moldovenești, cât și în cele bănățene nordice sunt semnalate sunete intermediare, în care dominantă este fie impresia auditivă de africată, fie aceea de spirantă (vezi NALR – *Banat*, I, București, 1980, h. 71, III, București, 1998, pl. 2 și 4; NALR – *Moldova și Bucovina*, I, București, 1987, p. 254–255). Aceste sunete intermediare alterează, nu o dată, cu spirantele în același cuvânt (la sg. și la pl.), la același informator, după cum se înregistrează și alternanțe ale africatelor cu spirantele, clar percepute, în aceleași condiții (de pildă, sg. *budzâl* pl. *buzâ* în Moldova, pct. 493, 629). Coexistența africatei cu spiranta o constată, în anul 1931, și Emil Petrovici la aceiași informatori din Poiana Sibiului, cf. *Introducere la Atlasul lingvistic român*, II (coordonator: I. Mărie), Cluj-Napoca, 1988, p. 68. Este „evident” că asemenea alofone, reflectând stadiul intermediar al evoluției fonetice de la africată la spirantă, se puteau reprezenta prin alternanțe grafice, în scrisul aceleiași persoane, așa cum se observă în documentele moldovenești din secolul al XVII-lea sau în rugăciunea Tatăl nostru, transcrisă în chirilică de Viski la finele ms. 1502, p. 417 (*zilele și astădz*). Alternanța [dz : z] îi era familiară și lui Viski, originar din Boldogfalva (= Sântămăria Orlea), lângă Hațeg, care era o amfizonă a graiurilor muntenesti și bănățene.

³⁵ Avem a face cu o contaminare a formelor cu și fără *h*- prostetic, dezvoltate din v. bg. *otîduhnôti*, unele nordice, altele sudice, care coexistă în Banat (Nicolae Mocanu, *Note asupra consoanei h în graiurile bănățene*, în vol. *Studii de dialectologie*, Timișoara, 1984, p. 181 și 187).

neatestat decât mai târziu, la ANON. CAR.), *a (se) izvoli* ‘a se trage, a proveni’, neatestat (13: „voare de unde izvolesțe acea credință?” – 179: „Cum aceasta ei încă să știe/ Cariu din neamul lor izvolescu-se?”), *a nămesti* ‘a întocmi, a aranja’ (19: „îl nămesti în mormântul nou al său” – 304: „Mărturiile-ți s-au nămestit așa/ Cum să rămână până în vecie”), alternanța variantelor prep. *prentur/ pentru* (20 ambele – 30, 36/ 3, 388), *rămăsătură* ‘statornicie’ – *rămăsător* ‘statornic; veșnic’ (38–297), *smerime* – *zmerime* ‘smerenie’ (38–161), substantivarea pron. nehot. fem. pl. *toatele* (25: „~ dereptățile” – 323: „Carele au rodit cerul/ Și ~ cu pământul”), *giutruială* ‘zbuclum’ (20–118), *îngăduitură* ‘obediință’ (43–113), *înnoitură* ‘înnoire, regenerare’ (32: „înnoitura minților voastre” – 240: „înnoitură ca vulturelui”), *uzbăială* ‘încredere’ (24–20). Printre concordante ar putea fi citate și cuvinte atestate anterior în *Praxiul* lui Coresi și în COD. TOD. (*prespe* ‘peste’ 21–42; *prorocitură* ‘prorocire’ 8–251), în *Molitvenicul* lui Coresi (*dumnezăie* – *dumnezăie* ‘dumnezeire’ 15–142; *înnălție* ‘înălțime, slavă’ 42–142, 344, 361: „scaun de ~”; ultimul însă și în HURM.; *mărie* ‘mărire, magnificență’ 41–243), în FR. TOD. (*unăciune* ‘unire’ 13–311) sau în PALIA (*descumpărăciune* ‘răscumpărare, mântuire’ 14–108, *înțelesătură* ‘înțelegere’ 38–176; *învingătură* ‘biruință’ 45–131; *rodi* ‘crea’ 34–221; *roditură* ‘creatură’ 34–247).

Cântecele din ms. 1632 au și ele o serie de elemente lexicale identice cu cele din *Catechismus*: *alduitură* ‘binecuvântare’ (46: „alduitura mesei” – 3: „Alduitura ta spre noi”), *dădătură de har* ‘mulțumire’, calc după magh. *hálaadás* (47–401), loc. vb. *a face destul* ‘a satisface’, calc după magh. *eleget tenni* (12: „noi înși să facem destul” – 379: „Pentru noi den vergură iai trupul/ În care să poți și să faci destul”), *venitor* ‘trimis, mesager’ (30: „pomeniți moartea Domnului până când va fi venitor” – 404: „O, giudeț sfânt venitor”), *întrâmbător* ‘intermediar’ (13–392; calc după magh. *közbenjáró*), *nevinovăciune* ‘nevinovăție’ (22–394) și, firește, cu ambele texte în discuție: *de prima* (393), *utrinde* (374), *curăciune* (373), *înnălție* (361) și *nălție* (3, 375), *prespe* (407), *rodi* (367), *unăciune* (3) etc.

La cele deja spuse, putem adăuga și un alt argument filologic, anume asemănarea dintre versiunea unui fragment de psalm (145, 15–16) citat în *Catechismus*, p. 46, și cea corespunzătoare din *Psaltire*, p. 345:

Ochii tuturor pre tine te *caută*, Doamne, și tu dai hrana aceloră în vreme destoinică și deschidzi *mânurile* tale și împli toate *roditurile*. – Doamne, ochii a toți pre tine *caută*/ Și în vreme le dai tu lor hrană/ Cându-ți deschidzi *mânurile* a tale/ Și saturești toate *roditurile*.

Deși originalele maghiare nu puteau fi identice, există totuși câteva concordante în echivalare, reprezentând tot atâtea deosebiri față de versiunile precedente sau contemporane cunoscute: în alte psaltiri, în loc de *caută* găsim *upovăiră/upovăescu* sau *nădăjduiesc*; în loc de *mânurile* – *mâna*; în loc de *roditurile* – *viele*, *viul* sau *viețile*. Verbul este însă același într-un text liturgic,

Benedictio mensae, valaco sermone, inclus în culegerea copiată de Agyagfalvi la 1642, p. 20:

Ochii tuturor către tine *caută*, Doamne,/ Și tu dai acelor hran'este/ În vreme de niștotă și deschidzi mâna ta și împle toate rugile neamului omen'esc.

Opțiunea pentru aceeași echivalență a lui Ștefan din Făgăraș se explică aici prin influența versiunii uzuale în slujba calvină. Dar o dovadă peremptorie privind caracterul autograf al ms. 1632 s-ar putea aduce doar dacă s-ar descoperi, în arhivele vieneze, cele trei documente publicate în colecția Hurmuzaki, din anii 1611 și 1612, scrise de secretarul domnului Moldovei, Stephanus Boer de Rechie.

Comparând o strofă din primul psalm, copiată de Mihai Halici-tatăl „pe la 1640”, cu strofa corespunzătoare din *Psaltirea* „lui Viski”, N. Drăganu credea că ambele descind dintr-o traducere parțială mai veche³⁶. Bazat pe această ipoteză, Mihai Gherman consideră că traducerea integrală s-ar fi făcut între anii 1620 (când psalmii lui Molnár s-au impus în cultul calvin din Ungaria) și 1640³⁷. De fapt, strofa este identică cu cea din ms. 1632, mai puțin substituția lexicală din versul al treilea („În *scaunul* de badgiocură nu șede”, la Halici – „În *casă* de batgiocură nu șede”, în ms. 1632), spre deosebire de ms. lui Viski, în care se fac mai multe schimbări de cuvinte și de topică; traducerea îi aparținea neîndoiește lui Fogarasi și făcea parte, probabil, din prima serie de psalmi transpuși de el în românește, de care vorbea în prefața citată la *Catechismus*. Începută pe la 1640, *Psaltirea* în versuri a fost probabil definitivată nu mult după anul 1648, paralel cu tipărirea *Psaltirii* în proză de la Bălgrad (1651), transpusă din ebraică. Aceasta din urmă este și ea un fruct al propagandei calvine, cum o dovedesc ideile exprimate într-una din prefețele sale³⁸; ținându-se seama de ritmul de tipărire a *Noului Testament* (1648), s-a presupus că și în cazul ei ar fi fost nevoie de vreo patru ani (1648–1651) pentru această operație³⁹.

³⁶ N. Drăganu, *Mihail Halici*, p. 86–88. Vechea traducere ar fi fost făcută pe vremea episcopului Pavel Tordasi și din ea vreo 35 de „psalmi” au trecut în FR. TOD. de pe la 1570 și în culegerea lui Agyagfalvi de la 1642 (p. 90). Am văzut însă că supoziția sa pleca de la confuzia între psalmi și cântece. Afirmția lui Fogarasi, că el dorea să traducă pentru prima dată *Psaltirea*, îl încurcă pe Drăganu, care încearcă zadarnic să-i găsească o altă justificare: „Evident, era nevoie de o nouă traducere a tuturor psalmilor, care nu se cunoșteau decât în parte și în copii [...] și care în bisericile calvinești din secolul al XVII-lea nu se mai cântau ca în secolul al XVI-lea, ci trecuseră prin oarecare schimbări” (p. 89–90).

³⁷ Mihai Gherman, *op. cit.*, p. 182.

³⁸ Vezi Mircea Păcurariu, 325 de ani de la apariția „*Noului Testament de la Bălgrad*”, în BOR, XCI, 1973, p. 1213.

³⁹ Cf. Pavel Binder, *Din istoria legăturilor tipografice dintre Țara Românească și Transilvania*, în LR, XXIII, 1974, nr. 3, p. 247. După Eva Mârza, tipărirea efectivă a *Noului*

Între *Psaltirea* lui Fogarasi și cea de la Bălgrad există o serie de concordanțe care le izolează de celelalte psaltiri românești vechi; dar ele nu presupun neapărat o filiație, ci s-ar putea explica și indirect, prin apelul la sursa maghiară (mai apropiată de originalul ebraic decât *Vulgata* sau *Septuaginta*)⁴⁰:

Ps. 5, 12: *Ca cu un scut pre iel îl ferești* (ms. 1632) – *ca cu un scut curuna-vei pre el* (PSALT. 1651) – *Es otalmazod*; ps. 7, 13: *Arme de moarte prinde-v-apoi* (ms. 1632) – și-i va găti *armele morții* (PSALT. 1651) – *Halálos fegyvert fog kezében*; ps. 79 (= 78), 1: *Și l-au făcut grămadă de piatră* (ms. 1632) – și pusăra Ierusalimul *grămadă de pietri* (PSALT. 1651) – *Es széllel nagy kö rakásokra hántác*; ps. 129 (= 128), 3: *Cruciș-curmeziș spatele mele! Aratu-le-au, ruptu-le-au iei foarte* (ms. 1632) – spre *spatele mele arară* arătorii și trasăra brazdă lungă (PSALT. 1651) – *Megszántottnác és megszagattác szörnyen*; ș.a.m.d.

Unii comentatori au făcut din acel Mihai Halici-tatăl un traducător de psalmi⁴¹, iar mai recent i s-a atribuit și dicționarul român-latin anonim, pe baza unei mențiuni a fiului său dintr-un *Registrum librorum*: „vocabularium, paterna manu scriptum”⁴². Observăm, mai întâi, că lucrarea se intitulează aici

Testament ar fi durat doar un an, 1647 (Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia, 1577–1702, Sibiu, 1998, p. 40). Nu știm pe ce se întemeiază Gheorghe I. Moiescu, Ștefan Lupșa și Alexandru Filipașcu când afirmă că „în 1649 se tipări [subl. n.] la Bălgrad, în românește, Psaltirea tradusă de Fogarasi” (Istoria Bisericii române, II, București, 1958, p. 32).

⁴⁰ Textul maghiar l-am reprodus după *Szenci Molnár Albert Költői művei* (ed. Stoll Béla), Budapesta, 1971. Așa cum s-a spus, la originea *Psaltirii* lui Molnár se află așa-zisa *Psaltire de la Geneva* (1562), ai cărei traducători, ajutați de ebraistul Vatable, respectaseră în bună măsură originalul ebraic. Concordanța cu acesta din urmă am stabilit-o cu ajutorul traducerii din *La Bible de Jérusalem. La Sainte Bible* traduite en français sous la direction de l'École biblique de Jérusalem. Nouvelle édition entièrement revue et augmentée, Paris, 1981.

⁴¹ Cf. Ion Dimitrie Suciu, *loc. cit.* („Fogarasi a fost influențat de traducerea psalmilor făcută de Mihail Halici-tatăl, și astfel ne putem explica neobicinuita asemănare între versurile” din ps. 1); Ladislau Gáldi, *Introducere în istoria versului românesc*, București, 1971, p. 90 („pe la 1640 Mihail Halici-tatăl încearcă să traducă *Psaltirea* în versuri”); *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, 1979, p. 442; Ion Rotaru, *Literatura română veche*, București, 1981, p. 146, nota; *Dicționarul scriitorilor români*, București, 1998, p. 479. Singura traducere care i s-ar putea eventual atribui este aceea a unui verset din ps. 12, servind ca introducere la un text care nu a mai fost scris, pentru că în ms. urmează un loc gol de o pagină și jumătate (N. Drăganu, *Mihail Halici*, p. 86). Ea diferă întru totul de versiunea lui Fogarasi (ps. XIII):

Halici
Până când, Doamne, vei amări mine?
Până când fața ascunde-ți de mine?
Doară-n vecie vei giutru mi mine,
Dosădit capul meu?

Fogarasi
Până când mă-i uita, Doamne,
Și nu-ți voi veni aminte?
Au până când tu ascunde-vii
Fața a ta, să n-o pot prăvi?
Cum nu ți-i milă de mine?

Traducerea „lui Halici” pare să fie din ungurește, cum o sugerează verbul *giutru* < magh. *gyötörni* ‘a necăji, a chinui’.

⁴² Musznai László, Dani János și Engel Károly, *Date noi privitoare la Mihail Halici*, în vol. *Studii și cercetări de istorie literară și folclor*, Cluj, 1964, p. 91; Francisc Király, *Mihail Halici-tatăl, „Dicționarul valachico-latinum” = Anonymus Caransebesiensis*, în SCL, XXXII, 1981, nr. 3, p. 299–301; idem, *Din*

vocabulary, iar nu *dictionary* (ca în manuscrisul anonimului), iar în al doilea rând că autorii trec sub tăcere lipsa celei mai importante probe în identificare, anume grafia (îndeosebi digrama *sh* = *ș*), care îl diferențiază pe anonim de toți cărturarii ardeleni cunoscuți din acea vreme, inclusiv de Mihai Halici-tatăl; peste această dificultate, de care se lovise mai întâi B.P. Hasdeu⁴³, nu se poate trece, cel puțin deocamdată⁴⁴.

Un indiciu cronologic îl poate oferi copia din 1642 a cărții de cântece, făcută de Gergely Sándor de Agyagfalva (fotocopie ms. 4393 de la Biblioteca „Lucian Blaga” a Universității din Cluj-Napoca, după originalul păstrat la Colegiul Reformat din Debrețin), în care se găsesc 10 piese incluse și în ms. 1632 al lui Fogarasi. Vom face o succintă comparație a lor, utilizând abrevierile *A*, respectiv *F*, cu trimitere la pagină. Din primele 7 cântece, care precedă *Psaltirea*, unul este comun: *F* 2–3 (= „Să ne rugăm Duhului Sfânt a Domnului”/, *Köngörögiünk az Istennek szent*”) = *A* 21–22. În *F*, cântecul are o structură poetică, fiind dispus în strofe cu versuri albe, rareori rimate, după schema [12 + 12 + 12 + 8 + 7]; în *A*, are o structură prozaică, în care strofelor le corespund paragrafe, în cadrul cărora uneori începutul secvențelor este marcat printr-o inițială majusculă. Este evident că în *A* avem a face cu o redistribuire făcută de copist a textului original, care nu ține seama de corespondența cu melodia, operând și unele substituții lexicale care afectează măsura versurilor, de pildă „Ia-ne toată necrederea a *inimiei*” (= 12 silabe) → „Ia-ne toată necrederea a *inimilor*” (= 13 silabe). Înlocuirea termenilor face să dispară opozițiile lexicale („Și-n cea credință *netare*/ Numai tu ne *întărești*” → „numai tu ne *întremedzi*”) sau să se schimbe cu totul înțelesul frazelor („Cum den credință *cea slabă*/ Să trecem la Dumnedzeu” → „den credință *dereaptă*...”). Sunt și greșeli evidente de copiere: „De tutindinea *să fie*/ Credinței unăciunea” → „De tutindinea *să-ți fie*...”; „Alduitura ta *spre noi*/ Rămână în vecie” → „Alduitura ta *pre noi*...” (formulă religioasă greșit redată). Prin urmare, Agyagfalvi a avut în față textul mai vechi al lui Fogarasi, din care a preluat și grafia *syrtva*.

istoric ortografiei, p. 1 și urm.; idem, „Opinii recente asupra celui mai vechi dicționar românesc”, în LR, XXXVIII, 1989, nr. 1, p. 51–66.

⁴³ B.P. Hasdeu, *Anonymus Lugoshiensis*, în „Columna lui Traian”, IV, 1883, p. 415.

⁴⁴ Vezi și recenzia lui Carlo Tagliavini din „Studi Rumeni”, I, 1927, p. 131. Modelul acestei grafii nu a fost identificat cu certitudine. S-a presupus că este o adaptare după germ. *sch* (cf. Carlo Tagliavini, *L'influsso ungherese sull'antica lessicografia rumena*, extras din „Revue des études hongroises”, VI, 1928, nr. 1, p. 11 și nota 1), care apare uneori ca *sh* la sașii din Transilvania (N. Drăganu, *Mihail Halici*, p. 127). O analiză amănunțită a grafiei ms. o făcuse Drăganu (*ibidem*, p. 126–145), care atribuise acest dicționar lui Halici-fiul. Obiecții la stabilirea paternității dicționarului de către Fr. Király a formulat Gh. Chivu, în două articole: *Opinii recente asupra celui mai vechi dicționar românesc*, în LR, XXXVI, 1987, nr. 3, p. 208–215, și *Din nou despre Anonymus Caransebesiensis. În așteptarea editării textului*, în LR, XXXVIII, 1989, nr. 2, p. 133–140.

Restul de 9 cântece sunt la sfârșitul *Psaltirii* lui Fogarasi, începând cu *F* 360–361 (= „Den cer vin ieu acmu la voi”/ „Menyböl jövök most hozzatok”) = *A* 44–46 („Den cer acmu ieu vin la voi”). La *F*, piesa debutează printr-un catren cu monorimă, după care autorul optează, probabil din motive de economie a spațiului, pentru o dispunere în distihuri, dar cu marcarea strictă a emistihurilor prin litere majuscule. La *A*, dispoziția textului este în întregime prozaică, în paragrafe continue. Rima, inconsecventă la *F*, este uneori eliminată cu totul la *A*, prin substituții lexicale: „N-ai nici un loc cu căldură/ Leagăn cu mângâietură” → „n-ai tu locul cu căldură, liagăn frumos tare”. Sensul este obscurizat uneori în *A* prin incongruențe gramaticale („Ce ni-au dat Fiul său noă/ Cum pre noi *să descumpere*” → „Ce ne-a dat pre Fiul său nouă, cum pre noi *să ne descumpărăm*”). Derivatul nominal al acestui verb este deformat („Drag *descumpărătorul* meu” → „Dulce *scumpărător* al meu”). Alteori, copistul inversează sau chiar omite un verset din *F*: „Roditorul tuturor./ Căce iești siroman așa// Căce dzaci tu pre fân uscat/ Între boi și-ntre asin’e” (omis).

Foarte important pentru cheștiunea filiației textelor este cântecul care începe prin „Blați să fericăm noi astădzi...”/ „Jer dicsirjök ez mai napon...”, structurat la Fogarasi în catrene cu versuri albe polisilabice [13 + 9 + 5 + 13], iar la Agyagfalvi în versete prozaice:

F 362–364

Blacz sze ferikem noj asztedz pre Domnul nosztru
Kej desztojnîk cum noj szel csinsztim,
Si szel leudem
Kau neszkut ka asztedz noe iszpeszitorul.

A 35–40

Blacz szae ferikem noy asztedz prae
Domnul Christus, kej desztojnîk
kum noy szel tsinsztim, si szel leudaem, kaw
neszkut ka asztedz nowae deszkumperetor.

Ca și în cazul anterior, versul al 3-lea, scurt, este la *F* integrat grafic în precedentul începând cu a doua strofă: se ajunge la terține, în care emistihurile versului median sunt marcate prin majuscule. Într-un studiu⁴⁵, N. Drăganu a comparat 4 versete din ms. lui Agyagfalvi cu corespondentele lor din ms. 1632 și 1502 (al lui Viski), pentru a dovedi că toate sunt copii după o traducere mai veche. El face însă greșeala de a nu lua în seamă dispoziția strofică a cântecului în *F*, pe care-l transcrie în manieră prozaică. Or, această dispoziție era esențială pentru stabilirea raportului între original și copie. În al doilea rând, el consideră erori de copiere, marcate prin *sic*, echivalente din *A* („En orasul lu Dawid kray *Enszae en Bethlehem*”) și din *F* („En orasul lu David kraj *Ens en Bethlehem*”), față de care Viski ar oferi forma justă („en orasul lu David kraj *en szwent Bethlehem*”). În realitate, lucrurile stau exact invers, pentru că *însă* în limba veche avea și un sens adverbial explicativ, „anume, adică” (cf. DRH, B, XXI, a. 1626, p. 253: „i-amu dat

⁴⁵ N. Drăganu, *Un manuscris calvino-român*, p. 300.

eu partea mea de în satu den Ulea, însă jumătate de satu și cu rumânii câți vor fi”), potrivit în context („însă în...”, „însă-n...”); necunoscându-l, Viski a crezut că e o greșeală și a completat partea de cuvânt care i se părea că lipsește. Pe deplin semnificativă pentru caracterul de copie al ms. 1632 ar fi, după Drăganu, omisiunea unui verb, prezent în *A*, precum și la Viski. Iată fragmentul din *F*: „Porânci cum toată lumea să se scriadze./ Mergeau toți den toate laturi, den orașele-și,/ Den ocina sa/ Cum iei să se [*scriadze* la *A*, *sriedze* la Viski] în cartea împăratului”. Pentru a ajunge la un număr de silabe apropiat de acela cerut de măsura versului, Fogarasi recurge aici la procedeul zeugmei, reținând auxiliarul, dar omițând verbul, care apare cu 3 versuri mai sus. Pentru copiiști nu conta măsura versurilor (transpuse în proză), ci sensul, astfel încât ei au întregit verbul în mod automat. Zeugma sau subînțelegerea verbului este prezentă în vorbirea populară din dacoromâna nordică:

Amu *ti-oi mânca*, zâce, că-s tare flămând! [...] Să duce lupu. Vine mâni. – No, oaie, zâce, *ti-oi*, că îs mort de foame (BÎRLEA, A.P. III, 61). – Ști cum îm vine *să cânt*? [...] Mai stă oleacă. Iară-i vine *să*, iară mai bea vin (*ibidem*, 143). No, d-apăi di ce *n-ai prins* tu? – Da cum-oi? Nu poș (*ibidem*, 304).

Avem a face, deci, cu o tehnică a limbii vorbite, pe care Eugen Coșeriu o numește *antitaxă*, oferind un exemplu asemănător din portugheză: „Tens viajado? – Tenho”⁴⁶.

În mod frecvent apare la *A* notarea prin digrama *ae* a vocalei „ă”, mai rar a lui „e” (*szae* „să”, *prae* „pre” sau „pră”, *totae* „toată”, *lumae* „lume”, *dupae* „după” etc.), care nu lipsește nici la Viski (*faerikem* „fericăm”, *prae* „pre” sau „pră”, *kaej* „că-i”, *dupae* „după”, *ispaesizitorul* „ispășitorul” etc.). Ea nu se găsește la *F*, dar este obișnuită în *Catechismus*-ul din 1648 (*prae* 30 „pre” sau „pră”, *tablae* 35 „tablă”, *pjatrae* 35 „piatră”, *szae pott* 37 „să pot”, *vieturae* 39 „vietură” etc.). Este posibil, deci, ca Fogarasi să fi uzat de această corespondență grafică în manuscrisele mai vechi ale cântecelor – care circulau probabil separat, fiind apoi adunate și dispuse diferit în diverse culegeri –, cunoscute de cei doi copiiști, dar la care renunțase mai târziu, când a definitivat ms. 1632. Inspirat de ortografia latină, grafemul compus *ae* avea o anume tradiție, fiind prezent și în prima carte de cântece⁴⁷; dar presiunea ortografiei maghiare era puternic resimțită în mediul cultural calvin, impunând unificarea transliterației după sistemul oferit de aceasta. Alte particularități grafice din catehism se vor păstra însă în cântecele din ms. 1632 și între ele *e-* prostetic cu funcție prozodică, pentru a asigura în mod artificial o silabă în plus (anacruză), în cazul următor (*F* 363), măsura de 5 silabe:

⁴⁶ Eugen Coșeriu, *Prelegeri și conferințe*, Iași, 1994, p. 81.

⁴⁷ Ion Gheție, *Studiu introductiv* la FR. TOD., p. 295.

Astăzi iese cea dă mare de bucurie,
În care încă și îngerii/ *Ese veselesc*
Ni noi încă să dăm har cestui poroboc.

Agyagfalvi nu a înțeles acel *esze*, pe care l-a înlocuit cu *assa*: „în care încă și îngerii așa veselesc”. Schimbarea diatezei verbului este o abatere gramaticală inexplicabilă într-o traducere originală, dar definitorie pentru o copie; ea clarifică pe deplin raportul între *F* și *A*.

Cântecul din *A* 48–49 (= „Blați noi toți să veselim”/ „Jer minnyajan örüllyünk”), în versete prozaice, cuprinde o serie de greșeli de limbă care nu se constată în *F* 374–376, unde ni se oferă o traducere în versuri albe, dispuse în distihuri inegale:

A 48–49

Blați noi toți *să veselim*, într-inimă *bucurând*, că au născut nouă Domn Ieșuș.// Pre care Domn Dumnedzeu, miluind pre noi oamenii, *tremesând* în vremea de apoi.

F 374–376

Blați toți *să ne veselim*, în inimă *să ne bucurăm*
Că au născut Domn Ieșuș noă.
Care Domnul Tatăl sfânt, de oameni fiindu-i milă,
Îl tremease într-a șasea vreme.

După primele două strofe, textul lui Fogarasi diferă cu totul de acela al lui Agyagfalvi, ceea ce înseamnă că au plecat de la compoziții maghiare diferite, având comun doar începutul, iar traducerea au fost independente una de cealaltă. Forma arhaică de imperativ persoana a doua pl., *blați* (< lat. *ambuletis*), cu sensul de „haideti”, este în contradicție cu *noi* de la *A*, relevând faptul că interpretul versiunii copiate acolo nu îi cunoștea sensul.

O situație similară ne oferă *F* 394–395 (= „Pre Criștuș răsticniră”/ „Christust megh feszittek”) și *A* 62–64 („Pre Criștuș au răstignit”). Fogarasi traduce în versuri rimate, dispuse în terține. Primele două versuri au măsura de [14 + 14] silabe, cu cezură mediană și rimă interioară, corespunzând unui catren maghiar; ultimul are rol de refren. La Agyagfalvi, versetele sunt în proză, cu greșeli de limbă și deosebiri de echivalare explicabile printr-o traducere independentă:

F 394

Tare n'e nădăduim, În Criștuș n'e uzbăim,
Cum cu iel noi n'e domnim Și toți *ene veselim*.

A 63

Avem mare nădejde că ne vom și noi scula, domni-ne-vom cu Criștuș, în vecie *veselind*.

Același sistem de strofe, după schema [2 x 7 + 7], cu rime și asonanțe, are cântecul din *F* 400–401 (= „Astăzi să ne pomenim de pre moartea Domnului”/ „Emlekeszünk ez napon Urunknak”), care în *A* 67–69 este tradus în proză, în mod independent, cu destule stângăcii și incongruențe gramaticale:

F 400

Dentre oameni nu iera Și nime nu se afla
Cine să învingă moartea, A iadului puterea.

.....
Cristuș întrâmbătorul, A Tatălui sfânt Fiul,
A lumiei păcatul Cu totul au spălatu-l.

Alte două cântece sunt, la Fogarasi, în versuri rimate, iar la Agyagfalvi în proză: F 404 („Cristuș sus *eszau* sculat”/ „Christus fel tamada”) = A 58–59; F 405 („O, Ieșuș, bun ispășitor”/ „Oh Jesus mi Idvözittönk”) = A 69–70. Asemănări inevitabile coexistă aici cu deosebiri mai mult sau mai puțin importante, care sugerează ipoteza unor traduceri independente:

F 404

O, giudeț sfânt venitor,
Ca Tatăl biruitor,
Fii lumii giudecător,
Bunilor și răilor.

F 405

Pre iad, pre moart'e, pre păcat
Biruinț-ai luat.
În mâna ta viața
Ieste și toată mila.

A 67–68

Nime dintre toți svinții, unul nu se putu afla,
cum să învingă pre moarte și chinul păcuriei.

.....
Grăitorul Domn Ieșuș, fiul Domnului den cer,
venit-au gios pre pământ, păcatele iel luând.

A 59

Oh, venitor svânt giudeț, ce iești
în chipul Tatălui svânt, tu ne-i
giudeca ceastă lume, pre bunii și
pre răii.

A 79

Pre păcat, moarte, păcură ai
putere mare, viața și milostea
numai în mâna ta ieste.

De remarcat faptul că toate cântecele, considerate de noi versiuni independente, se găsesc *după* p. 388 a ms. 1632, unde am observat primul indiciu al traducerilor *noi*, efectuate de Fogarasi și plasate în continuarea propriei sale copii.

Ultimele două cântece par a fi, măcar în parte, o remaniere în versuri albe a traducerii mai vechi din ms. lui Agyagfalvi: F 412–413 („Amu dziva di Pincos”/ „Pünkösöd napja”) = A 76–79 și F 413–414 („În dziva de Pincos bună”/ „Az Pünkösödnek jeles napjan”) = A 74. Cităm câteva versete:

F 413

Ce va să fie aceasta?
Unii dziseră așa:
Că toți s-au îmbătăt
Utrinde iei nebunesc.
Duhul sfânt, vino la noi,
Inima n'e unește,
Mintea n'e înluminează,
Credința ne-ntărește.

F 413

Înfocat graiul limbilor,
Ca sunetul vânturilor,
Pogorî gios pre capul lor
Cu îndegrab mare.

A 79

Ce va să fie aceasta,
unii iară așa dziceau:
îmbătându-se de vin,
prentu aceaia nebunesc.
Duhul svânt, vino la noi,
de să fim într-unăciune,
mintea ne înluminează,
credința ne întărește.

A 74

În chip de limbi înfocate, ca
sunet de vânt repede, Pogorî
Duhul pre capul lor, pre
vederea a toți.

În rest, versiunea A include erori caracteristice unei copii:

F 412-413

În oraș Ierusalēm/ Apostolii
ierau strânși// Cum Duhul sfânt
să aștepte/ Acolo cu grab mare.

.....
Toți se iei *împlură*/ De Duhul sfânt.

.....
Acest cuvânt se vestise,
Mulțimea se adună.

.....
Și ierau [...] *den* Capadocia,
den Pontuș, *den* Asia, [...] *den*
hotarele Libiei *cari-s* lângă
Țirena și *den* Roma *pribegiți*.

F 414

Dzicând cântece frumoase lui/
Și *înălțând* numele lui/ Până
în vecie.

A 76-78

În oraș Hierusalim apostolii iera
strânși/ Cum *să așteptăm* Duhul
svânt, acolo cu grab mare.

.....
Toți *s-au* iei *împlură* de Duhul svânt.

.....
Vesti-se acest cuvânt, *mulția*
se adunară.

.....
Și iera [...] *de* Capadocia,
de Pontuș, *den* Asia, [...] *den*
hotarele Libiei *cari* lângă
Țirene și *pribegi* în Roma.

A 74

Cântându-i cântec frumosu,
înălțându-l numele lui în
vecia de veac.

Este oare ms. 1632 protograful copiei din 1642 a lui Agyagfalvi? Consultarea copiei târzii a lui Viski relevă faptul că el nu a folosit manuscrisul definitivat al lui Fogarasi, ci pe acela copiat de Agyagfalvi, cu care concordă întru totul, mai puțin erorile de copiere ale predecesorului său. În fragmentele citate mai sus, găsim la Viski *să aștepte, toți se iei împlură, den Capadocia, den Pontuș, cari-s lângă Țirene, den Roma pribegi* (ultimul cântec lipsește din colecția sa). Ne putem întreba dacă acel protograf a fost sau nu tradus de Ștefan din Făgăraș. Altfel spus, dacă nu cumva predicatorul lugojan a copiat el însuși cântece traduse de un altul. Un distih ne oferă cheia interpretării concordanțelor: „Vesti-se acest cuvânt, mulți *esze adunară*”. Ca și într-un caz discutat anterior, Agyagfalvi nu a înțeles pe *esze* și a schimbat puțin textul pentru a-l face inteligibil, cu prețul unei incongruențe gramaticale: „mulția se adunară”. Am arătat că prosteza vocalică este un procedeu caracteristic al lui Fogarasi, care apare și în *Catechismus*. Putem presupune că protograful după care atât Agyagfalvi, cât și Viski au copiat câteva cântece îi aparținea. Era vorba de o traducere în versuri, rimate sau albe, ale căror prozodie și dispoziție strofică erau în concordanță cu melodia cântată în bisericile calvine. Copiindu-le, Agyagfalvi și Viski au transformat strofele în versete prozaice, menținând uneori, printr-o inițială majusculă, segmentarea poetică a originalului. Ms. 1632 nu este însă o copie a protografului, ci o remaniere a sa, care a vizat atât cântecele, cât și psalmii traduși pe la 1640. Acest fapt explică în mod convingător atât deosebirea minoră dintre psalmul întâi copiat de Halici-tatăl și cel din ms. 1632, precum și deosebirile dintre cântecele de aici și cele copiate la 1642 și la

1697. Este și motivul pentru care în cântecele comune ms. 1632 și ms. 1502 al lui Viski János (abreviat: *V*) și numai aici apare uneori, doar la acesta din urmă, prosteza vocalică:

V 336

Den Maria Vergură născu un
Poroboc Ce de Duhul svânt
iel *esze* prinse.

V 339

În chip ciudat pentru noi
născu Cum de Duhul svânt iel
esze prinse.

V 341

Cu unsoare se unse,
Scriptura *esze* împlu.

V 388

Că toți ieram păcătoși,
prentu cea moarte mare
pre noi *esze* întări [A: se întări]
și-n timniță ne prinse.

F 381

Den Maria poroboc născuse,
Ce de Duhul sfânt *ielu* se
prinse.

F 381

În chip mirat pentru noi
născuse,/ În maica sa de Duhul
se prinse.

F 383

Cu unsoare-l unscră/ Scriptura
cum *să* se împlu.

F 400

Că ieram toți păcătoși/
Și pentru aceaia moartea/
Se făcu puternică/
Și ne băgă-n timniță.

Desigur, Fogarasi nu renunțase cu totul la prosteza vocalică, artificiu necesar într-o operă sincretică; de aici concordanțele cu cântecele lui Viski în situațiile în care traducătorul găsisse de cuviință să o păstreze și în versiunea definitivată:

V 340

Mândria Tatălui svânt
adevăr dumnedzoaie
Cristuș om *esze* strânse
În vremea vecerniei.

V 395

Sărbătoarea de Pîncoș,
ucenicii într-o casă
esze strânsă iei toți
den voia bună a lor.

F 382

A Tatălui mândrie/
Dereaptă dumnedzeire/
Cristuș om *esze* strânsel
În vremea vecerniei.

F 409

În dziva Pîncoșului/
Ucenicii într-o casă/
Toți iei *esze* strânsesel
Și ierau într-o voie.

Derivatul bizar *dumnedzoaie* de la Viski (340) este o veritabilă semnătură a autorului traducerii: el apare și în *Catechismus*-ul de la 1648 („svatul dumnedzăoaiei sale”, 15), dar va fi înlocuit de Fogarasi în versiunea finală a ms. 1632 prin sinonimul *dumnedzeire* (382), atestat deja în PALIA. La fel de semnificativă ni se pare a fi menținerea de către Viski a locuțiunii *fără stanoste* ‘neîncetat’ în ps. 75 („Lăuda-te-oi fără stanoste”, la fel în ms. 1632, p. 75), prezentă și ea în *Catechismus* (36).

La capătul acestei analize, putem admite că *pe la 1640 Ștefan din Făgăraș tradusese câțiva psalmi și cel puțin 17 cântece religioase, ce se regăsesc într-o formă primară în culegerea lui Viski János, dintre care 10 au trecut și în ms. de la 1642 al lui Agyagfalvi. Acest material, supus unei revizii stilistice, a fost completat cu restul psalmilor și cu alte cântece în ms. 1632, definitivat probabil în jurul anului 1650.*

Este posibil ca activitatea de traducător a lui Fogarasi, de pe la 1640, să nu se fi limitat la texte poetice. Un indiciu l-ar putea da versiunea Decalogului din ms. lui Agyagfalvi, care pentru porunca a patra oferă un echivalent lexical diferit de versiunile lui Fogarasi (din *Catechismus*) și Viski:

Agyagfalvi	Fogarasi	Viski
... șase dzile muncește și toți lucrul îți oprăvește.	... în șase zile muncește și-ți fă tot lucrul tău.	... în șase dzile muncește și-ți fă tot lucrul tău.

Termenul *oprăvește* 'a face, a executa' este un sârbism rar, atestat *doar în ps. I al Psaltirii* lui Fogarasi: „Așa acest om ce *oprăvește*/ În tot lucrul merge bine înainte”. L-a luat oare Fogarasi de la Agyagfalvi sau invers? Greșeala „toți lucrul” pentru „tot lucrul” relevă faptul că Agyagfalvi a copiat neatent de undeva. Nu este exclus ca el să fi profitat de experiența unui înaintaș anonim, a cărui cultură lingvistică includea o componentă slavonă. Am opta pentru această soluție dacă n-am constata, în textul Decalogului lui Agyagfalvi, un stingher *e-* prostetic („*cine aettyam* adus afară den casa slujbeiei”), care pentru noi reprezintă substitutul semnăturii lui Ștefan Fogarasi. Înlocuirea în *Catechismul* de la 1648 a verbului slavon prin corespondentul lui românesc, *a face*, dovedește că traducerea ps. I este anterioară redactării *Catechismului*.

2. Cultura lingvistică și inventivitatea lexicală a lui Ștefan

S-a spus că zonele românești aflate sub influență protestantă (Lugoj, Caransebeș, Hațeg, Făgăraș) erau cele „în care locuia partea cea mai cultivată a poporului român sau, măcar, cea mai susceptibilă de a primi o cultură mai rafinată”⁴⁸. Nicăieri în Europa Reforma nu a renunțat la structura tradițională a sistemului de educație, care continua să se sprijine pe studiul aprofundat al limbii latine⁴⁹. Petru Deodat, episcopul catolic din Sofia, constata în 1643 faptul că și „muntenii care vor să învețe latinește merg în Transilvania”⁵⁰. În Banat și în sud-vestul Transilvaniei exista de multă vreme un mediu instruit, format sub egida

⁴⁸ Imre Révész, *La Réforme et les Roumains de Transylvanie*, în „Archivum Europae Centro-Orientalis”, III, 1937, p. 312.

⁴⁹ Cf. Françoise Waquet, *Le latin ou l'empire d'un signe, XVIe-XXe siècle*, Paris, 1998, p. 88–89.

⁵⁰ Apud G. Pascu, *Istoria literaturii... (secolul XVII)*, p. 11.

catolicismului⁵¹, pe care Reforma nu a făcut decât să-l reorienteze în plan religios și să-l dinamizeze, punându-l în slujba culturalizării poporului. Predicatorii erau obligați să officieze toate slujbele „în limba neamului lor”⁵² și să uzeze permanent de traduceri ale Scripturii, iar nu de versiunea ei latină, mai întâi citită (*legere*), apoi comentată „pe înțeles” (*exponere*), cum o cerea Biserica catolică⁵³. Din când în când ei erau chemați la un sinod pentru a li se verifica cunoștințele⁵⁴. Prin legea din iunie 1624, principele Gabriel Bethlen le acorda copiilor de români, indiferent de condiția lor socială, dreptul de a urma cursurile școlilor calvine, pentru a deveni secretari, învățători sau predicatori ai religiei oficiale; fiii de nobili sau de orășeni bogați puteau frecventa și Academia înființată în 1622 la Alba Iulia⁵⁵. Funcționând de la sfârșitul secolului al XVI-lea⁵⁶, școlile calvine din Caransebeș, Hațeg și Lugoj au creat în mediile românești o discontinuitate culturală, punând la temelia

⁵¹ Procesul de catolicizare forțată a românilor bănățeni și hunedoreni începe din ultimul sfert al secolului al XIII-lea și se radicalizează în secolele următoare (Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, Cluj, III, 1986, p. 287, IV, 1989, p. 303–312; Ștefan Meteș, *Istoria Bisericii*, I, p. 41–45; Șerban Papacostea, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988, p. 85–103; Ion Gheție, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974, p. 22–23). Primele semne ale Reformei apar în anul 1526, când Georg Scholcz, castelanul luteran al Hunedoarei, venit din Germania, încerca să facă prozeliti printre români (Pavel Binder, *Începuturile Reformei din Transilvania și românii din Hunedoara*, în LR, XX, 1971, nr. 3, p. 273–275). Preoții catolici încep să treacă la calvinism, astfel încât, la 1584, nobilii români din Lugoj și Caransebeș solicitau alți preoți, fără de care conaționalii lor, din vreo 60 de sate, care deveniseră catolici, ar fi obligați „să-și dea copiii ereticilor [= calvinilor] să-i boteze” (relatare a iezuitului G.P. Campani din Alba Iulia, în *Călători străini*, III, p. 78; cf. și Antonio Possevino, despre aceeași situație, *ibidem*, II, p. 569). „Rădăcinile adânci” ale Reformei în Banat, Hațeg și Făgăraș, de care vorbea N. Iorga (*Histoire des Roumains de Transylvanie et de Hongrie*, I, București, 1940, p. 276), se explică deci prin vulnerabilitatea mai mare a catolicismului față de propaganda calvină, în raport cu ortodoxia tradițională a celorlalte regiuni ardelenesti (Ion Gheție, *Începuturile...*, p. 26–29).

⁵² Vezi hrisovul din 1643 al lui Gheorghe Rákóczi dat episcopului Ștefan Simon Pop, la Petru Maior, *Istoria Bisericii românilor*, Pesta, 1813 (apud Florea Fugaru, *Școala ardeleană*, ediție critică, II, București, 1983, p. 169).

⁵³ În 1627, episcopul Dosoftei de Alba Iulia îi obliga pe preoții ortodocși „să știe *Psaltirea* de înțeles [= în românește]”, altfel vor trebui să dea birșag 24 de florinți (Ioan Lupaș, *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Sibiu, 1918, p. 57). *Psaltirea* fusese „cartea preferată a umanismului reformator”, care își menținuse importanța la protestanți (P. Imbart de la Tour, *Les origines de la Réforme*, III, Paris, 1914, p. 129). Fie publică, fie privată, lectura ei se făcea numai în limba poporului – ceea ce catolicii interziceau cu obstinație, în ambele cazuri, pe când ortodocșii nu se puteau desprinde prea ușor de tradiția slavonismului cultural, considerat definitiv pentru ortodoxia românească.

⁵⁴ Cf. Révész, *op. cit.*, p. 312–313; D. Prodan, *op. cit.*, p. 220–221. În programul de verificare se includeau și întrebări vizând cunoașterea psaltirii și a catehismului calvin tipărite la Bălgrad (D. Prodan, *Prezentare introductivă la Urbarile Țării Făgărașului*, II, București, 1976, p. 37–38).

⁵⁵ Ștefan Meteș, *Istoria Bisericii...*, I, p. 362; Iacob Mârza, *Coordonnées de l'enseignement roumain en Transylvanie au XVIIe siècle*, în „Revue roumaine d'histoire”, XXVI, 1987, nr. 4, p. 383–384.

⁵⁶ Ștefan Pascu, *Perioada feudalismului dezvoltat*, în vol. *Din istoria Transilvaniei*², I, București, 1961, p. 220.

educației limba latină în locul slavonei, iar alfabetul maghiar în locul celui chirilic. Așa se explică apariția manuscriselor și a tipăriturilor cu noile caractere grafice, iar nu printr-o iluzorie capacitate de adaptare superioară a acestei grafii la fonetica graiului ardelean⁵⁷ sau prin faptul că asemenea scrieri erau destinate preoților unguri⁵⁸. O elită intelectuală își completa studiile în Germania și gândea latinește, indiferent dacă se exprima în română sau în maghiară. Foarte importantă este o predoslovie la NT (1648), în care se spune că principele calvin Gheorghe Rákóczi „cu mult chelșug [= cheltuială] în toți anii trimite cărțulari în țări streine să învețe cu de-adinsul cuvântul lui Dumnezeu din scriptură jidovască și greciască, și venindu acasă să să vestească cu de-adinsul cuvântul lui Dumnezeu”. Orientarea *ad fontes* a învățământului teologic protestant implica o cunoaștere prealabilă a latinei, în care se predau cursurile. Nu este de mirare că traduceri resimțeau influența acestei limbi, indiferent de originalul la care se raportau (maghiar, elin sau ebraic). „În aceste cărți cu cântări religioase, observa L. Gáldi, din care românii și-au tradus propriile lor cântări, adeseori întâlnim imnuri din Evul Mediu cu texte latine și se

⁵⁷ Cum crede Ana Dumitran (*Activitatea tipografică bălgrădeană din secolul al XVII-lea – sursă de evaluare a influenței Reformei asupra Bisericii românești din Transilvania*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, seria Theologia graeco-catholica varadensis, XLIV, 1999, nr. 1–2, p. 163). Nu numai că ortografia maghiară era mai puțin capabilă să reflecte sistemul fonologic românesc decât chirilica, dar ea însăși nu se fixase, oferind grafeme cu valori multiple; de aceea, interpretarea lingvistică a acestor texte implică dificultăți uneori insurmontabile (Ion Gheție, *Studiu introductiv* la FR. TOD., p. 298). Fluctuațiile grafice ne-au pus și nouă probleme grele de echivalare fonetică și nu avem siguranța că le-am putut rezolva întotdeauna în mod satisfăcător.

⁵⁸ Atanasie Popa, *Originalul cântecelor din Molitvenicul tipărit de Coresi în 1564*, în LR, XV, 1966, p. 258. În realitate, propaganda calvină își orienta traduceri în funcție de specificul cultural al zonei de destinație: cele cu ortografie chirilică se adresau mediilor ortodoxe tradiționale, în vederea convertirii populației la Reformă, iar cele cu ortografie maghiară urmau să deservească școlile și bisericile calvine din acele regiuni în care noua religie devenise populară. Acest lucru explică și funcțiile diferite ale traducerilor: pentru uzul liturgic în cazul *Psaltirii* versificate a lui Fogarasi (N. Drăganu, *Mihail Halici...*, p. 90, nota 1) și pentru lectură în cazul *Psaltirii* în proză de la Bălgrad (Iacob Mârza, *Rostul traducerii și tipăririi Psaltirii de la Bălgrad în contextul secolului al XVII-lea. Importanța acestui act religios, cultural și politic, circulația cărții*, în „Revista istorică”, s.n., III, 1992, nr. 5–6, p. 514–515). Plecând de la aspectul grafic, s-a văzut în aceasta din urmă un rezultat al contraofensivei ortodoxe la propaganda protestantă (Révész, *op. cit.*, p. 308, urmat și de alții), idee cu totul greșită, pentru că o asemenea acțiune nu putea fi declanșată din interiorul Transilvaniei, în condițiile unei totale subordonări a clerului ortodox față de superintendenții calvini. Lipsa unei familiarizări cu alfabetul chirilic a predicatorilor se observă la sfârșitul ms. lui Viski János, unde el dă o listă de corespondențe ale cifrelor chirilice („numerus valachicus”) și transcrie cu acest alfabet două rugăciuni (p. 405–406 și 418), imitând tiparul și stălcind formele, sub influența ortografiei maghiare ce-i era bine cunoscută: *har mară* „mare”, *preuț buni*, *pestori buni*, *pinea noastră*, *păcatele nostre*, *penă vom costa*. Situații similare, observate de Ion Gheție în *Evangeliiarul de la Sibiu*, se explică deci prin interferența a două sisteme ortografice în scrisul aceluiași traducător, făcând inutilă supoziția „reproducerii, cu alfabet chirilic, a unei traduceri scrise inițial cu litere latine și cu ortografie maghiară” (*Evangeliiarul de la Sibiu și textele românești scrise cu litere latine și ortografie maghiară*, în LR, XXVIII, 1979, nr. 2, p. 171).

întâmplă că traducătorul român urmează uneori originalul latin și nu textul cântării alăturat, în limba maghiară. Acest fapt demonstrează că preoții români care au trecut la Reformă au avut și ei o certă cultură latină”⁵⁹.

Această cultură și-o putuse face boierul făgărășean încă din școală, pentru că școlile calvine păstraseră profilul umanist al celor catolice. În primele două clase, învățământul se desfășura în limba maternă, iar din clasa a treia, în latină – unica limbă pe care elevii erau obligați să o folosească la școală. În ultimele trei clase de gimnaziu se aprofundau succesiv morfologia, sintaxa, poetica și retorica⁶⁰. Judecând după calitatea lucrărilor sale, este de crezut că Fogarasi a absolvit cele șase clase ale gimnaziului. După aprecierea Mihaelei Paraschiv, scrisorile latine ale lui Stephanus Boer de Rechie „sunt adevărate bijuterii retorice”, care trădează un „abil mânător al limbii latine și al subtilităților ei expresive”, un „adevărat virtuoz al stilului”⁶¹. În scrisoarea din 18 ianuarie 1612, textul unguresc este înțesat de latinisme, nu totdeauna adaptate morfologic. Pentru un român, această maghiară umanistă reprezenta neîndoiește un model pe care încerca să-l aplice, cu o anume moderație – dat fiind decalajul cultural –, propriei sale limbi.

Psaltirea în versuri calvină include destule indicii că traducătorul ei știa latinește, deși traducea dintr-o altă limbă: grafiile etimologice precum *deffejma* 15 sau *szuffletul* 88 (la fel în *Catechismus*, 37), scrierea cu *c* în cuvinte de origine latină alături de cea obișnuită cu *k* (*corona*, *capul*, *corn* 322, *cede* ‘cădea’ 354 ș.a.), aspectul latinesc al unor nume proprii, cum ar fi *Euphrates* 161, *Aegyptum* 185, 192 (alături de *Aegyptom* 256, din magh.), neologisme precum *aulă* ‘palat’ (cf. 23: „*aule* spârseși” – magh. *város*), *cetus* ‘balenă’ 247 („înnoată cetusul” – magh. *cet*), *cytheră* 355 (cu grafie lat.; în magh.: *citera*), *mirac* ‘miracol’ 208 („Au faci tu morților *miracuri*?” – în magh.: „Halottaknak tésszszé *tsudakát*”), indicația *finis* de după ps. 150⁶². Textul Vulgatei îi revine în memorie obligându-l la împrumuturi neologice, de pildă *fundămentul pământului* 196 (în Vulgata: *fundamenta terrae*), *timoare* 13 („Acestui Domn puternic vă-nchinați/ Cu *timoare* și viață dereaptă” – în Vulgata: „*Servite Domino in timore*”), *unicornis* 220 („Cornu meu îl ridici sus/ Ca lu *unicornis*” – în Vulgata: „*Et exaltabitur sicut unicornis cornu meum*”; însă în magh.: „*Szarvamat fölemeled/ Mint az Egyszarvúnac*”), sau la calcuri: „tot născutul de prima în *Aegyptum*” 185 (în Vulgata: „*omne primogenitum in terra Aegypti*”). De observat că, în ultimul exemplu, calcul se sprijină pe un latinism

⁵⁹ Apud Gabriel Țepelea, *Studii de istorie și limbă literară*, București, 1970, p. 19, nota. Cf. și Tagliavini, *Influences...*, p. 43.

⁶⁰ Victor Țărcovnicu, *op. cit.*, p. 46.

⁶¹ Mihaela Paraschiv, *Documentele latine de cancelarie din Moldova (sec. XIV–XVIII). Studiu lingvistic și stilistic*, Iași, 2004, p. 30, 392, 399.

⁶² Alte exemple la Tagliavini, *Influences...*, p. 43.

integrat, locuțiunea *de prima* ‘întâi’, atestată și în PALIA („Cartea *de prima* lu Moisi”, dar și „născutul *den primă*” 124), în *Cazania* I și în *Molitvenicul* lui Coresi (*de primă* și *den primă*)⁶³, într-o predoslovie la NT de la 1648 (*de primă* 175°) sau în CAT. CALV. 58, care a reușit să pătrundă în graiul bihorean, unde o semnală POMPILIU, L. 248 („e lucru *pre-n primă*”, „pere ce se coc *în primă*”). Latinismele brute se vor adapta treptat, schimbându-și forma și restrângându-și conținutul semantic; sub acest aspect, este semnificativ cazul lui *fundăment*, cu variantele populare *fudament* și *fodoment*, însemnând doar ‘fundăția casei’⁶⁴.

Nu întotdeauna putem fi siguri că neologismele au venit direct din latinește, iar nu indirect, din limba maghiară a epocii, care le conserva mai bine aspectul original; spre exemplu, v. magh. *mód* circula alături de *modor* (de unde rom. *modru*)⁶⁵, iar *summa* era scris la fel ca în latină. Cel puțin uneori, când se constată o corespondență cu originalul, putem admite că împrumuturile s-au făcut prin intermediul versiunii lui Molnár. Este cazul cuvântului *sentenție* 174 („Sentenția-ți den cer mare” – magh. „Menybéli sentenciád nagy”; în Vulgata: „auditum”) și a câtorva exotisme precum *aspis* ‘aspidă’ 335 („Ca șarpele *aspis* pre alți” – magh. „Mint áspis kigyo”), *balsam* 337 („Ca olai *balsam* pre capu-mi” – magh. „Mint balsam olay fejemen”), *cherubim* 36 („Pogorî pre cherubimi șezând” – magh. „Alászálla Cherubimon ülvén”), *cedrus* 290, *myrrha* 101, *palma* ‘palmier’ (art.) 220, *pellican* 235 (toate la fel în magh.). Deși este o adaptare magh. a lat. *register*, cuvântul *reghiștrom* (scris: *registrom* 122) nu apare la Molnár, ci doar corespondentul său *laystrom*; este sigur că traducătorul român l-a preluat din limbajul administrativ al vremii sale. Oricum, pronunția maghiară a latinei trebuie avută în vedere atât în cazul neologismelor incontestabile (cum sunt *aspiș*, *balșam*, *șuma*, *țedruș*, *țiteră*, *unicorniș*), cât și în departajarea împrumuturilor de cuvintele moștenite în română. Astfel, vb. *a deșidera*, cu participiul substantivat uneori *deșiderat(ul)* din ȘCH., considerat până nu demult moștenit, cu palatalizarea lui *s + i*, este mai degrabă un latinism pronunțat ungurește⁶⁶, a cărui apariție în traducere

⁶³ Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, II, p. 115.

⁶⁴ Vezi PAVELESCU, B. 106 (*fundament*, în Bihor); MUȘLEA, O. 227 (*fudament*, în Oaș); „Izvoarașul”, XVI, 1937, p. 277 (*fodoment*, la Goștila – Someș).

⁶⁵ Tagliavini, *Influsso...*, p. 23–24. În *Psaltirea* lui Fogarasi, rom. *mod* corespunde magh. *mód*, de exemplu la p. 338: „mod tu afla-voi” – „módot találsz”.

⁶⁶ Pentru pronunția maghiară a lui *s* latinesc, cf. Király, *Din istoricul ortografiei...*, p. 29. Pentru filicra maghiară a unor neologisme de tipul *comissio* > *comișie* etc., cf. idem, *Contacte lingvistice. Adaptarea fonetică a împrumuturilor românești de origine maghiară*, Timișoara, 1990, p. 192; cf. și n. pr. *Blasius* > rom. *Blaș*, invocat de G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980, p. 503. Ne dăm seama de felul cum pronunțau ardelenii latina din citatele cu alfabet chirilic date în *Sicriul de aur*, Sas-Sebeș, 1683: „virtuș poșt funera vivit” (48°), „morș non est ultima linea rerum” (50°), „școla cruțiș școla luțiș” (51°) etc.

concordă întotdeauna cu utilizarea lui *desiderare* (*desiderabilis*, *desiderium*) în *Psalterium Romanum*⁶⁷.

Dacă în maghiară neologismele latine erau folosite din abundență, în română acest lucru nu era posibil. Un traducător era obligat să țină seama de incultura destinatarului (în cazul poporului de rând) sau de formația sa culturală slavonă (în cazul preoților). Singura modalitate de a transmite ideii mai puțin comune, care să poată fi totuși approximate de receptor, era creația lexicală de la baze deja cunoscute. Traducerea *Catechismus*-ului, pe care Ștefan declară că a făcut-o „cu nu puțină muncă”, ne dezvăluie un veritabil apetit pentru derivate și, în același timp, existența unei tradiții active a terminologiei religioase, care nu se mai transmite mecanic, prin copiere, ci se asimilează, devine o componentă organică a gândirii în limba română. De aceea vom afla rareori la el dublete lexicale de genul celor care se întâlnesc atât de des în textele secolului al XVI-lea, cum ar fi *adevăr* – *adevară* – *adevărare* – *adevărătate* – *adeveritură* din ȘCH., create ad hoc în procesul traducerii. A aprecia seriile sinonimice din vechile traduceri, de tipul *descumpărare* – *descumpărătură* – *descumpărăciune* (PALIA), ca o manifestare a „dorinței exprese de variere a lexicului”⁶⁸, înseamnă a le atribui primilor traducători o conștiință stilistică, inexistentă însă în secolul al XVI-lea⁶⁹. Pe de altă parte, precizia termenilor este o cerință *sine qua non* a teologiei, care exclude jocurile sinonimice, susceptibile de a produce confuzii dogmatice. În realitate, este vorba de tatonări în care conceptele își caută expresii adecvate, dar nu reușesc încă să se fixeze în ele, pentru că traducătorii continuă să gândească într-o limbă străină. De

⁶⁷ Paralelismul a fost observat de Eugen Munteanu, care îl invocă pentru a dovedi utilizarea sursei latine de către traducătorul român (*Slavon ou latin? Une réexamination du problème de la langue-source des plus anciennes traductions roumaines du Psautier*, în AUI, sect. III. Lingvistică, tom. XL, 1994, p. 65–68). Lectura uneori greșită a cuvântului („în ce chip *deșiră* cerbul” – „*desiderat* cervus”) ar putea reflecta neînțelegerea de către copistul ȘCH. a semnificației sale din protograful traducerii. După Ion Gheție (*A existat un izvor latin al psaltirilor românești din secolul al XVI-lea?*, în LR, XXXI, 1982, nr. 2, p. 182–183), *a deșidera* face parte dintr-o grupă de trei cuvinte „despre a căror răspândire reală în limba veche nu avem nici o informație”; dar acest fapt nu ar fi un motiv suficient pentru a-l considera *livresc*, atât timp cât „aspectul lui fonetic pledează categoric împotriva unei asemenea interpretări”. Obiecția își pierde valabilitatea dacă admitem că traducătorul învățase latina în școli ungurești, uzând de *pronuntiatio hungarica*. Tot astfel, lat. *timor* (acuzativ: *timorem*) nu avea cum să se păstreze ca atare, deoarece *i* lat. s-a deschis la *e* încă din latina populară; *timoare* este un neologism, spre deosebire de *temoare*, înregistrat ca hapax în ȘCH., care are aparența unui cuvânt moștenit, deși ar putea fi considerat și el o adaptare analogică târzie, prin apropiere de *temere*.

⁶⁸ *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532–1780)*, București, 1997, p. 226. Cf. și p. 188: „ilustrează dorința traducătorilor de a evita, prin variația termenilor, monotonia textelor traduse”.

⁶⁹ Vezi Dragoș Moldovanu, *Dimitrie Cantemir între Orient și Occident. Studiu de stilistică comparată*, București, 1997, p. 129–131.

data aceasta, corespondențele terminologice sunt mai toate fixate, astfel încât atenția traducătorului se poate desprinde de cuvintele străine și se concentrează asupra sensurilor. Dar chiar și creațiile lexicale noi, ale interpretului, sunt aproape de regulă echivalente biunivoce, care presupun o prealabilă utilizare a lor în cadrul predicilor sau al discuțiilor libere. Spunem „aproape” deoarece unele dublete au motivații particulare, asupra cărora vom reveni.

Desigur că, în stadiul actual al cunoștințelor noastre, o departajare a acestor creații în raport cu preluările nu poate fi decât aproximativă; ea are deci mai mult un caracter orientativ. În mare, concordanțele trimit spre trei categorii de texte: *Palia de la Orăștie* (1581), marcate printr-un asterisc; câteva texte coresiene, traduse în zona Banat – Hunedoara (*Catehismul*, *Cazania I*, *Molitvenicul* și *Praxiul*), marcate printr-un dublu asterisc; un grup eterogen, alcătuit în special din *Fragmentul Todorescu* și din câteva piese din *Codicele Todorescu*, traduse în aceeași zonă, marcate printr-un triplu asterisc. Prima categorie vizează corespondențe exclusive, dar și cuvinte atestate atât în PALIA, cât și aiurea; a doua are în vedere corespondențe exclusive, dar și cuvinte existente în alte texte, cu excepția PALIEI; a treia cuprinde cuvintele inexistente în primele două grupări. Părerea noastră este că respectivele concordanțe nu se explică atât ca reminiscențe de lectură, cât prin circulația efectivă a lexicului religios în mediul protestant românesc din Banat și din sud-vestul Transilvaniei.

Pe lângă derivatele deja citate, mai relevăm din *Catechismus* următoarele: **adevărătură* ‘mărturie’ (14, 44), **alesătură* ‘alegere’ (32), **asemnătură* ‘asemnare; imagine’ (36), ****ascultământ* ‘ascultare; supunere’ (26), *băgătură de samă* ‘atenție’ (8), *biciliuală* ‘respect’ (36: „cu mare cinste și biciliuală să viem”), *bintetliuală* ‘pedeapsă’ (12; în *Psaltire*: *bintetliuală* 267), *chiuzluitură* ‘împărtășire’ (29), ***cunoscătură* ‘cunoștință’ (10), *dăruitură* ‘dăruire; răsplată’ (47), ***descumpărător* ‘mântuitor’ (9), *duplecătură* ‘îndoire; dublare’ (8, după magh. *duplikálás*), ***fericăciune* ‘fericire’ (42), ***ispitetură* ‘ispitire’ (20), *îndereptăciune* ‘îndreptare; îndrumare’ (27, 40), ***îndereptătură* ‘corijare’ (20), ***înmăritură* ‘prosperitate’ (46: „în mâna ta este înmăritura tuturor”), *a se înnoi* ‘a se regenera’ (40), *întăritură* ‘confirmare’ (46), *a jârtvălui* ‘a jertfi’ (16), *necertător* ‘întregu’ (30: „în viață necertătoare din dzi în dzi a crește”), *povestuitură* ‘propoveduire’ (26), ***purtătură*, în sintagma ~ *de grijă* ‘providență’, calc după magh. *gondviselés* (15), ***sculătură* ‘resurrecție’ (13), *sdrobitură* ‘corupție’ (11: „oare de unde este năravul omenesc o atare mare sdrobitură?” – calc după magh. *romlottság*), *siromănie* ‘sărăcie’ (43), *stătătură de bășău* ‘răzbunare’, calc după magh. *boszuállás* (38), *strânsură* ‘constrângere’ (20), **svințitură* ‘santificare’ (14, 38), *veselitură* ‘consolare, mângâiere’ (9: „ce veselitori ai tu în viața ta și în moartea ta?”), *vietură* ‘trăinicie’ (39). Prin conversiune s-a format ***uluită* ‘mărturisire’ (8).

În *Psaltire* și în cântecele care o încadrează, evantaiul derivatelor este mai larg. Cele mai multe sunt în *-ciune* (*afundăciune* ‘afundare; groapă’ 207: „Mă băgași în afundăciune”; ****dezmiérdăciune* ‘mângâiere’ 6, 298; ***iertăciune* ‘iertare’ 395; **plinăciune* ‘împlinire’ 290; **urăciune* ‘ură’ 207; ***zmericiune* ‘smerenie’ 377), *-ură*, *-(i)tură*, *-(ă)tură* (*aflătură* ‘invenție, minciună’ 17: „Fă nemica sfatul a lor/ Zdrobește aflătura a lor”; *alduitură* ‘binecuvântare’ 64; *budușluitură* ‘priebeie’ 292; **clăditură* ‘construcție’ 329; ***feritură* ‘protecție, apărare’ 129; *giudecătură* ‘judecată’ 288; *ieșitură* ‘ieșire, plecare’ 310; **înțelesătură* ‘tâlc’ 176; **învingătură* ‘biruință’ 131 și *vingătură* ‘idem’ 136; *lăutătură* ‘cântare din lăută’ 329; *mersură înainte* ‘întăietate’ 142; **mângâietură* ‘desfătare’ 361; **orbitură* ‘orbire, rătăcire’ 75; ***păgubitură* ‘pierzanie’ 3, 267; ****pedepsitură* ‘osândă’ 297; *plânsură* ‘tânguire’ 204; ***poticnitură* ‘împiedicare’ 79; ***prinsură* ‘robie’ 315; **răpătură* ‘jefuire’ 133; *răscumpărătură* ‘răscumpărare’ 371; ***schimbătură* ‘schimbare’ 273; *scornitură* ‘născocire’ 137; ***slobodzitură* ‘îngăduință’ 42; *sporitură* ‘înmulțire’ 146; *sterpitură* ‘sterilitate’ 276; *zăuitătură* ‘uitare; desconsiderare’ 240), *-ie* (**alnicie* ‘viclenie’ 21, 378; *buiecie* ‘înfumurare’ 259; **destoinicie* ‘merit’ 274; ***fățarie* ‘ipocrizie’ 9; **hrăborie* ‘bărbăție, virtute’ 48; ***înțeleptie* ‘înțelepciune’ 391; *letnicie* ‘deșertăciune’ 409; **mulție* ‘mulțime’ 24; ***netărie* ‘slăbiciune’ 108; ***omenie* ‘fire omenească’ 373; **răie* ‘răutate’ 27; ****scumpie* ‘zgârcenie’ 80; ***slăbie* ‘slăbiciune’ 156; ***soție* ‘tovărășie, societate’ 53: „Soția răilor/ Și adunarea lor/ Foarte tare ieu urăsc”; *vergurie* ‘virginitate’ 362). În mare, profilul de frecvențe ale derivatelor este același ca în *Catechismus*, reprezentând o orientare preferențială a mediului intelectual din zona respectivă. Infinitivele lungi aveau încă o pronunțată valoare verbală, astfel încât abstractele substantivale se creau de obicei prin sufixare, mai rar prin conversiune.

Apar însă și tipuri derivative noi: în *-eală* (****bintătuială* ‘pedepsire’ 267; *bușluială* ‘amărăciune’ 18; *jârtvuială* ‘jertfire’ 258; *micșuială* ‘micșorare, umilință’ 295; **milcuială* ‘rugă; jelanie’ 16; *mângâială* ‘domolire’ 379; *mântuială* ‘mântuire’ 389; *orândeală* ‘orânduială’ 211; *tristeală* ‘tristețe’ 276; *ușureală* ‘ușurare’ 216), *-tor* (***adevărător* ‘martor’ 382; *cașunător* ‘înversunat’ 115; ***dosăditor* ‘bârfitor’ 19; *fugător* ‘mișcător, mobil’ 387; ****gribitor* ‘zelos’ 344; ***împăcător* ‘pacificator’ 392; ****îngăduitor* ‘indulgent’ 380; *înlănător* ‘îmblânzitor’ 2; *lepădător* ‘cel care părăsește (pe cineva)’ 375; *milcuiitor* ‘rugător; jeluitor’ 404; ***mângâietor* ‘domolitor’ 404; *nepringător* ‘necuprins, nelimitat’ (de la *pring* ‘prind’, cf. 6: „să mă pringă”) 344: „Foarte-i de lăudat și mare Dumnedzeu/ Și nepringător în fericăciune”; *omestitor* ‘mistuitor’ 36; **oștitor* ‘oștean’ 50; *părtăluitor* ‘părtinitor’ 344; ***plecător* ‘supus’ 241; *răgător* ‘care rage’ 6: „leu răgător”; *răscumpărător* 1, 386; ***roditor* ‘creator’ 365;

****slobodzitor* ‘mântuitor’ 183; *ținător* ‘ocrotitor’ 28, 380; ****urător* ‘vrăjmaș’ 256; ****veselitor* ‘îmbucurător’ 1, 371, 409; *zăbăvitor* ‘zăbavnic’ 90; *zbicitor* ‘flagelator’ 222), -os (*câștigos* ‘grijuliu’ 137; *lenos* ‘lenevos’ 166; *nevedenios* ‘invidios’ 318: „cari-s nevedenioși pre Sion”; *niștotos* ‘nevoiaș’ 74), -ețe (**bunețe* ‘bunătate’ 64), -ime (***greime* ‘greutate, povară’ 86; *întregime* ‘sănătate’ 81: „în trupul meu întregime, Doamne, nu e”; **lucime* ‘strălucire’ 310; ***răime* ‘răutate’ 115; **tărime* ‘tărie’ 395; *tinerime* ‘tineret’ 286), -iță (**rămășiță* ‘urmaș’ 102), -ește (*vernicește* ‘cu credință’ 53), -ețe (**bunețe* ‘faptă bună’ 64). Se adaugă abstractele verbale, create prin sufixare simplă sau prin parasinteză de la adjective și substantive: *a cucernici* ‘a linguși’ (141); *a se curteni* ‘a se ploconi’ (29); **a hăsmui* ‘a folosi’ (396); *a îngrozăvi* ‘a înspăimânta’ 152; *a înlina* ‘a alina’ (234, 348); **a înlumina* (2, 40, 285, cf. lat. *illuminare*); **a se înmări* ‘a crește, a spori’ (52); *a înlungi* ‘a îndelunga’ (42: „să-i înlungești viața”); *a lăuta* ‘a cânta din lăută’ (329); *a limbuți* ‘a calomnia’ (91); *a niștoti* ‘a duce lipsă’ (24); *a noi* ‘a regenera’ (18: „noiște-mi viața”); *a pildi* ‘a prevedea, a anticipa’ (402: „În legea cea veche Ionaș prorocul/ Pildit-au iel a lu Criștuș den moarte sculatul”); *a (se) ponovi* ‘a năpădi’, de la *povoň* ‘puhoi’ prin metateză (313: „apa de povoň ponovi pre noi”; 207: „Sufletul meu cu rea boală/ S-au ponovit și împlut tare”); *a prenoi* ‘a reînnoi’ (388, 393); **a se puternici* ‘a deveni puternic’ (205); *a (se) vândzători* ‘a (se) vinde, a trăda pentru bani’ (383, 386). Prefixarea răspunde unei necesități de întărire a semnificației verbale: *a încelui* ‘a înșela’ (391, de la *a celui* ‘idem’). Accidental, unele verbe se formează prin schimbare de sufix: *a se nădășlui* ‘a-și pune speranța, a se încrede’ (35, 45), de la obișnuitul *nădăjdui*.

Nu lipsesc cu totul abstractele substantivale, create prin conversiune de la forme verbale (participii și, mai rar, infinitive), adjective, pronume sau adverbe, cu ajutorul unor morfeme specifice (articole sau prepoziții): ****ascunsurile* ‘tainele’ (51); **biruita* ‘puterea, stăpânirea’ (242: „Mare biruita lui o înălțați”); ***crederea* ‘încrederea’ (218); **gemutul* (19, 82); *latul* ‘întinderea’ (368: „latul pământului”); *lăcuia* ‘domiciliul’ (54); **născutul* ‘nașterea’ (377); *necrederea* ‘necredința’ (2); **strigatul* ‘strigarea’ (173); ***suflatul* ‘suflarea’ (37); ***suspina* (383); *suspinalul* (33); ***sinea* ‘propria persoană’ (380: „Iel cu sinea pre jirtvă/ S-are da pre cruce”); *pretutindinile* (12: „pretutindinile îți dăruiesc”; în versiune modernă: „marginile pământului”); ***pururile* ‘cele veșnice’ (144); „Și fulgerul a lui/ Cu frumos lucește” (228); „Pogori gios pre capul lor/ Cu îndegrab mare” (413); „aș zbura în departe” (332); „Carii cu orbiu [= orbește], cu mulție mare/ Fac pustineale pre uricul tău” (168)⁷⁰. Procedul analitic al substantivării

⁷⁰ După Daniele Pantalconi, cuvântul ar fi un calc după magh. *vakmeröképpen* ‘în mod temerar’ – corespondentul său în *Psaltirea* lui Molnár –, compus din *vak* ‘orb’ și *merő* ‘absolut’

adjectivelor și adverbelor îl regăsim în *Catechismus*: „putea-vei *cu plin* aceste toate ține?” (11) sau „să fie *cu odată* Dumnedzeu drept” (12). Prin transpoziție funcțională iau naștere câteva abstracte adjectivale (*hrăborit* ‘întărit, îmbărbătat’ 274: „hrăborită inima lui”; *necredzut* ‘necredincios’ 28; *neîndoit* ‘statornic’ 34: „tu iești neîndoit feritor”) sau adverbiale („au îmbļu *scol*, au ieu gios dzac” 331). Curios este adverbul diminutivat *curundzel* ‘acușica’ (79: „curundzel ca fumul trece-vor”), dar și aici modelul este românesc, diminutivarea adverbelor fiind un procedeu frecvent folosit în limba populară⁷¹. Același derivat îl găsim în ps. *I* la Viski („Carele de vânt *curundzel* se răsfire”), nu însă și în ms. 1632, unde este înlocuit printr-un sinonim („Carele de vânt *acmuș* s-or apuca”); este un indiciu că Viski a utilizat versiunea mai veche a lui Fogarasi, căreia traducătorul i-a adus ulterior unele modificări de detaliu.

Abstracte substantivale sunt și în limba traducerilor din secolul al XVI-lea, dar acolo nu se justifică printr-o intenție creatoare, ci rezultă fie dintr-o neînțelegere a originalului, fie dintr-o transpunere mecanică a sa; Densusianu le includea în categoria „derivației impropriei”⁷². Nenumăratele adverbe, participii și infinitive substantivate reflectă practic confuzia claselor morfologice, iar nu conștiința valorii unui procedeu insolit. Și acolo se constată derivate, dar, în majoritatea lor, ele au fost preluate din limba populară, nu s-au născut în procesul traducerii. Operațiunea de separare este însă indispensabilă pentru a aprecia caracterul literar sau popular al unui text. Densusianu nu a făcut-o și, din acest motiv, inventarul său dă impresia de mare bogăție în domeniul formării cuvintelor⁷³. Se observă însă că derivarea conduce rareori la cuvinte abstracte (fără corespondent în planul realităților tangibile), iar când s-ar presupune că o face, se ajunge la sensuri incompatibile cu contextul. Ca să cităm la întâmplare, derivatul *scurtețe* al lui Coresi pare să desemneze o calitate, dar reintrodus în context își pierde relevanța semantică: „rogu-te auzi-ne noi întru *scurtețele* blândețelor tale”

(*Interferențe lingvistice româno-maghiare în secolul al XVII-lea*, în vol. *Studia in honorem magistri Vasile Frățilă*, Timișoara, 2005, p. 436). În realitate, este o simplă echivalență, deoarece în româna veche adj. *orb*, uneori cu funcție adverbială, avea o întrebuințare similară, de exemplu la Miron Costin: „Iară ieste altul, de neamul său leah, Iane Zamovskii, care *orb* *năvălește*, zicând că nu sînt moldovenii, nici muntenii din râmleeni” (*Opere*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 243). Folosirea sufixului se face, și ea, nu după vreun model unguresc, ci prin încadrare în sistemul derivatelor în *-iu* indicând asemănarea (G. Pascu, *Sufixe românești*, București, 1916, p. 220–221): *orbiu* = ca orbul, ca și *pământiu* = ca pământul.

⁷¹ Claudia Tudose, *Derivarea cu sufixe în româna populară*, București, 1978, p. 117.

⁷² Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, II, p. 187 și urm.

⁷³ O primă încercare de delimitare, discutabilă însă în unele cazuri concrete, se face în tratatul de *Istorie a limbii române literare. Epoca veche*, p. 175 și urm. Pentru dificultatea găsirii unor criterii general valabile, cu aplicație la elementele maghiare ale PALIEI, vezi Ion Gheție și Al. Mareș, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, 1974, p. 58–59.

(în realitate, fraza ar fi trebuit să sune „te rog să ne ascuți, pe scurt, cu bunăvoința ta”)⁷⁴. Un asemenea derivat nu poate fi desprins de contextul în care apare și utilizat în alte contexte: el rămâne în mod definitiv prizonierul originalului din care provine și pe care nu reușește să-l substituie. De altfel, „sensul” acestor derivate nu a putut fi reconstituit decât apelând la originale, pentru a se evita capcana atribuirii de înțelesuri dintr-o epocă mai nouă. Așadar, fructificarea sistemului derivativ românesc era în bună măsură iluzorie în vechile traduceri, cât timp se creau forme lipsite de conținut sau în incompatibilitate cu acesta.

Desigur, nu putem generaliza și va trebui să admitem că o serie de derivate au fost bine construite și, datorită acestui fapt, au putut fi introduse în circulație. Ele se regăsesc, în parte, la Fogarasi, de pildă perechea sinonimică ***meserernic* și ***milostivnic* ‘milostiv’ (ambele la p. 240), **ispășenie* (114) și altele. Dar această tradiție rămâne firavă și irelevantă pentru caracterul literar al textelor respective. Abia în secolul al XVII-lea apare o nouă formulă intelectuală a omului de litere, în care cultura se îmbină cu imaginația. Traducătorii își afirmă personalitatea, reducând considerabil ponderea neologismelor și calcurilor de expresie⁷⁵ în favoarea derivatelor și a conversiunilor realizate în mod conștient. Pe baza acestei formule se construiește primul „stil” al limbii literare, *stilul eclesiastic*, adică un stil cult, distanțat în mod conștient de norma populară din care s-a dezvoltat⁷⁶ și de care se distinge, în plan lexical, printr-un grad superior de abstracție. După opinia lui I. Coteanu (subscrișă și de alți filologi), un asemenea stil nu ar fi existat, fiind lipsit de un sector distinct în câmpul cunoașterii umane: Biblia ar fi, de fapt, „literatură”, iar predica, un soi de „știință”⁷⁷. Este însă o greșeală să extrapolăm perspectiva

⁷⁴ Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, II, p. 206.

⁷⁵ O serie de astfel de calcuri prezintă Daniele Pantaleoni (*art. cit.*, p. 432–437), care le excerptează din *Psaltirea* lui Fogarasi; în unele cazuri, însă, avem a face cu concordanțe cu latina și cu româna veche în ansamblul ei, pe care autoarea nu le sesizează.

⁷⁶ Paula Diaconescu, *Unitatea limbii române și stratificarea ei stilistică. Sincronie și diacronie în cercetarea stilurilor pentru TILR*, în SCL, XIX, 1978, nr. 4, p. 431–432. Existența unui „stil funcțional bisericesc” a fost admisă și de Eugen Negrici (*Istoria limbii române literare*, Craiova, 1979, p. 14), care apreciază că, până în secolul al XVIII-lea, el „covârșește toate celelalte stiluri”. Ștefan Munteanu și Vasile D. Țăra delimitează succint „variantele stilistice a textelor religioase” (*Istoria limbii române literare*², București, 1983, p. 120). După Niculina Iacob, vechiul „stil religios” este un ansamblu implicând șapte varietăți sau „limbaje”: biblic, liturgic, oratoric, tehnic, teologic, dramatic și didactic (*Limbaajul biblic românesc, 1640–1800*, I, Suceava, 2001, p. 21).

⁷⁷ I. Coteanu, *Româna literară și problemele ei principale*, București, 1961, p. 55–56. Într-o altă lucrare, el încadra predica în „limbaajul teologico-filozofic” (*Structura și evoluția limbii române de la origini până la 1860*, București, 1981, p. 140). Același punct de vedere la Ion Gheție, *Istoria limbii române literare. Privire sintetică*, București, 1978, p. 97 („Varietatea aceasta compozițională [a Bibliei] împiedică evident constituirea unui limbaj comun care să grupeze un număr necesar de particularități lingvistice și stilistice”); la Gh. Chivu, *Limba română de la primele texte până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București, 2000, p. 25 și 35 (până pe la 1700, scrierile profane și cele bisericești aveau o „structură stilistico-lingvistică unitară”, proprie stilului beletristic); în *Istoria limbii române literare*, p. 242 (capitol redactat de Gh. Chivu).

modernă asupra Bibliei, creată de iluminiști, la o epocă mai veche, în care povestirea biblică nu era privită ca „literatură”, ci ca „o încarnare a dogmei, inseparabil topită într-însă”⁷⁸ și în care fiecare frază implica un dublu sens, literal și ezoteric. De aici și metoda interpretativă, urmărind descifrarea înțelesului ascuns sub aparența narațiunii, precum și interdicția de a modifica forma, pătrunsă de Duhul sfânt, prin traduceri libere. Nu putem ignora nici terminologia specializată a cultului și, pe de altă parte, faptul că domeniul religiei era cu mult mai vast decât astăzi. El includea ansamblul de calități, stări psihice și manifestări ale omului în multipla sa dependență față de divinitate⁷⁹. Limita între gândirea sau atitudinea religioasă, pe de o parte, și componenta general-umană, pe de alta, nu este ușor de trasat. Ca și în cazul altor stiluri, există aici o zonă de tranziție, spre beletristică și spre știință, caracterizată prin opoziții stilistice graduale sau neutralizabile. Ea permite interferența genurilor și, implicit, a sacralului cu profanul – ca în cazul psaltirilor versificate. Dar cuvintele forjate de traducători desemnează nu o dată concepte care nu țin nici de literatură și nici de știință. Iar aceste cuvinte se constituie într-un ansamblu coerent, care se perpetuează, cu unele fluctuații, de la o carte la alta.

La Ștefan din Făgăraș se simte o ușoară ezitare între derivatele simple și cele parasintetice (*nălție* – *înălție*, *vingătură* – *învingătură*), explicabilă printr-un stadiu de tranziție al limbii literare, în care formele verbale neprefixate ocupau încă o poziție dominantă în raport cu cele prefixate⁸⁰. Aceași ezitare în alegerea tehnicilor de transpoziție funcțională, pentru a denumi rezultatul sau „faptul” acțiunii – cum se exprimă lexicografii (*suspina* și *suspina*). Perechea *a descumpăra* – *a răscumpăra*, cu derivatele sale, reflectă o dublă tradiție a versiunilor calvino-române din zone apropiate geografic: primul termen (sau derivat) este folosit în mod exclusiv în HURM., FR. TOD., PALIA, CORESI, T.M.; al doilea la CORESI, L. Ambele alternează nu numai în Psaltirea lui Fogarasi, dar și în Catehismele calvine, de la 1642 (citată de Varlaam, în *Răspunsul său*⁸¹, p. 193: *descu[m]părătorul meu carele m-au răscumpărat* și p. 214: *descumpărarea lui Hristos*) și de la 1656 (CAT. CALV., p. 38: *a descumpăra* și p. 36: *răscumpărătură*), precum și în *Psaltirea* de la 1651 (*a descumpăra*, p. 293–294; *a răscumpăra*,

⁷⁸ Erich Auerbach, *Mimesis. Reprezentarea realității în literatura occidentală*, București, 1967, p. 15. Se face aici o admirabilă analiză stilistică a episodului jertfei lui Isaac, cu degajarea semnificațiilor religioase implicate. Prin ele, „textul devine atât de greu, atât de plin de miez, conținând în sine atâtea aluzii la ființa lui Dumnezeu și la atitudinea omului evlavios, încât credinciosul este îndemnat să se adâncească neconștient și să caute în toate amănuntele lumina care zace poate ascunsă în ele” (*ibidem*).

⁷⁹ Pentru complexitatea planului semantic al textului religios, impunând „o solemnitate stilistică specifică”, vezi Dumitru Irimia, *Introducere în stilistică*, Iași, 1999, p. 166.

⁸⁰ Ion Gheție, *Istoria limbii române literare...*, p. 88.

⁸¹ Varlaam, *Opere. Răspunsul împotriva Catihismului calvinesc* (ed. Mirela Teodorescu), București, 1984.

p. 295^f). Tot două erau și corespondentele ortodoxe: *a izbăvi* și *a mântui* (cu derivatele lor), menținute până astăzi. Tradiția calvină simplificase structura sinonimică ternară a Paliei (*descumpărare* – *descumpărăciune* – *descumpărătură*) eliminând ultimul termen; primii se mențin însă la Fogarasi (p. 108 și 14). Presupunem că și în cazul conceptului de ‘smerenie’ uzul terminologic oscila între *smericiune* și *smerenie* (la CORESI, T.M. 135: *smeritură*) și că aceeași indecizie se manifesta în domeniul periferic al stilului religios (*răime* – *răie*). Vocabularul lui Ștefan din Făgăraș, implicând numeroase creații personale, reprezintă un moment important în evoluția acestui stil, care începe să se contureze, în regiunile calvinizate din Banat și din sud-vestul Transilvaniei, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Nu suntem siguri că cele 8 foi de cântece calvine din FR. TOD. reprezentau doar o probă tipografică (așa cum le consideră Ion Gheție) și nu un fragment dintr-o carte; dar observăm deja aici tipul savant al derivatelor în *-ătură* (*-itură*) și *-ciune* (*păgubitură*, *pedepsitură*, *sculătură*; *fericăciune*, *iertăciune*, *unăciune*). Considerate, pe drept cuvânt, „specifice textelor scrise în Banat – Hunedoara”, formațiile în *-(ă)tură* au fost invocate de filologi pentru a stabili proveniența unor traduceri tipărite de diaconul Coresi⁸², care oferă un număr mare de ocurențe. Iată un fragment edificator din CORESI, T.M. 137: „tot vare ce iaste om fără păzitura, feritura, îndereptătura și ajutătura lu Dumnezeu”.

Unitatea lingvistică a traducerilor inițiate de calvini (FR. TOD., PALIA, *Psaltirea* „lui Viski” și *Cântecele* copiate de Agyagfalvi) a fost observată de Iosif Popovici⁸³. Ea reflectă, neîndoiește, o *unitate culturală*, care continuă să se manifeste nu numai în scrieri de inspirație calvină, precum *Psaltirea* de la Bălgrad (*fericăciune* XIV^v, *iertăciune* X^f, *uniciune* III^f, *urăciune* 297^f; *păgubitură* 296^v; *împăcătoriu* 299^f, *răscumpărătoriu* X^f, *venitoriu* III^f), *Catehismul* de la 1656 (*hrăborie* 74; *bintetluială* 121; *dezmiardăciune* 62, *ertăciune* 40, *fericăciune* 41, *uniciune* 36, *urăciune* 35; *împăcătoriu* 35; *aflătură* 5, *alesătură* 44, *chemătură* 44, *cunoscătură* 40, *ispititură* 7, *îndereptătură* 39, *păgubitură* 75, *răscumpărătură* 36, *roditură* 36; *împăcătoriu* 19, *roditoriu* 75) sau *Sicriul de aur* (1683), tradus din ungurește de Ioan Zoba din Vinț (*desmiardăciune*, *fericăciune*, *iertăciune*, *smericiune*, *uniciune*; *alnicie*, *hrăborie*; *împăcător*, *îngăduitor*, *plecătoriu*, *răscumpărătoriu*, *venitoriu*; *îngăduitură*, *păgubitură*, *purătură*, *rămăsătură*, *stătătură*), dar și în predosloviile interioare din NT o r t o d o x de la 1648 (*înțelepție* 175^v; *fericăciune* 303^f, *uniciune* 263^v; *adevărătură* 203^f, *păgubitură* 200^f, *prinsură* 162, *sfințitură* 205^f; *mângăitoriu* 193^v, *venitoriu* 76^f ș. a.), în *Catehismul c a t o l i c* publicat la Roma în anul 1677 (PILUTIO: *uzbăială* 468;

⁸² Emanuela Buză și Florentina Zgraon, *Studiu filologic*, în TEXTE, p. 476.

⁸³ Iosif Popovici, *Scrieri lingvistice*, p. 288–289.

descumpărăciune 322, *fericăciune* 554, *iertăciune* 321, *uneciune* 274, *urăciune* 509; *descumpărător* 320; *îngăduitură* 510, *roditură* 322, *sculătură* 556 ș. a.)⁸⁴, în *Lexiconul Marsilian* de pe la 1687–1700 (*duplecătură* 195; *venitor* 210)⁸⁵ și mai cu seamă în acela al anonimului caransebeșean (ANON. CAR.: *alduitură*, *asemănătură*, *băgătură*, *chemătură*, *curăciune*, *dăruitură*, *dățătură de har*, *fugător*, *a hăsnui*, *hrăbitor*, *ispititură*, *împăcător*, *îndereptătură*, *a se înnoi*, *înnoitură*, *măroșie*, *milcuitor*, *mirac*, *nevedenie*, *oștitor*, *păgubitură*, *părtăluitor*, *pedepsitură*, *prinsură*, *purtătură de grijă*, *scornitură*, *sculătură*, *timoare*, *tristeală*, *finător*, *unăciune*, *veselitură* etc.). Concordanțele lexicale cu ANON. CAR., dintre care am semnalat doar o parte, sunt atât de numeroase, încât ne-am putea gândi fie la același autor, fie la posibilitatea ca anonimul bănățean să fi apelat la *Psaltirea* lui Fogarasi, pentru a-și excerpta de aici materialul lexicografic. Consultând dicționarele, constatăm că numeroase cuvinte, fie neologisme, fie creații personale, fie regionalisme, sunt atestate *doar* în aceste două opere (dintre care una este cunoscută ca fiind „a lui Viski”). Semnificativă este și varianta *strien* „străin”, pe care Ion Gheție o înregistra doar la ANON. CAR. și o explica printr-o disimulare de la *striin*, neexcluzând posibilitatea ca să fie doar o eroare grafică⁸⁶; dar ea se găsește în *Catehismul* lui Fogarasi și, cum am văzut, în *Psaltirea* sa (ps. 18), de unde a trecut la Viski (41). Dar, dincolo de vocabularul specific, purtând marca inventivității lui Ștefan, rămâne un nucleu terminologic comun scrierilor religioase de sorginte bănățeană și sud-vest transilvăneană, care nu se regăsește nici în cele de inspirație luterană, nici în cele ortodoxe transcarpatice. Se vede că acești cărturari, indiferent de confesiune și chiar de naționalitate, se formaseră în aceeași matrice culturală, întreținând totodată strânse raporturi intelectuale, care se mențin de-a lungul timpului.

După Juhász István, Ștefan din Făgăraș ar fi fost predicator de limba maghiară, adică un maghiar care, deși știa bine românește, nu putea vorbi și scrie

⁸⁴ Traducerea acestui catehism a profitat în largă măsură de versiunea catolică mai veche, a bănățeanului Gheorghe Buitul, publicată la Bratislava, în 1636, așa cum a demonstrat Giuseppe Piccillo (*Le fonti della „Dottrina christiana tradotta in lingua valacha” da Vito Piluzio, 1677*, în „Revue de linguistique romane”, 56, 1992, p. 497 și urm.). Există însă unele neconcordanțe, care presupun cunoașterea de către compilator a terminologiei de cult bănățene, de pildă *descumpărare*, *facere*, *făcătorul* la Buitul, substituite prin *descumpărăciune*, *roditură*, *roditorul* la PILUTIO (*ibidem*, 501). De aceea credem că elaborarea textului de la 1677 nu-i poate fi atribuită lui Pilutiu, care a activat numai în Moldova, ci unui colaborator al său, cum a fost acel misionar Angelo Angelini, venit din Transilvania, pe care l-a și lăsat succesor în perioada plecării sale în Italia, recomandându-l ca „persona conosciuta e pratica nella lingua” (vezi scrisoarea din 27 iulie 1670, la I. Bianu, *Vito Piluzio. Documente inedite din Arhivul Propagandei*, în „Columna lui Traian”, IV, 1883, p. 154–155).

⁸⁵ Carlo Tagliavini, *Il „Lexicon Marsilianum”, dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII. Studio filologico e testo*, București, 1930. Autorul era un bănățean de pe lângă Lugoj.

⁸⁶ Ion Gheție, *În legătură cu etimologia lui străin*, în SCL, XXVI, 1975, p. 179.

ca un român autentic⁸⁷. Ipoteza sa nu poate fi însă acceptată. Chestiunile dogmatice din *Catechismus* solicitau eforturi deosebite din partea unui traducător, obligat uneori să calchizeze sau să transplanteze în limba română o terminologie specializată. Revelator în acest sens este chiar titlul: „summa sau măduha a uluitei și a credinței creștinească”. Aici *summa* este un neologism din latină, *măduha* un calc după lat. *medulla* ‘chintesență’, *uluită* este un calc de semnificat după magh. *vallás*, realizat prin conversiunea vb. *a ului*, al cărui înțeles îl clarifică prin procedeul coordonării sinonimice (= *credință*). Ponderea enormă a derivatelor și creațiilor lexicale prin conversiune denotă însă o bună cunoaștere a virtualităților de realizare ale sistemului limbii române, pe care le exploatează cu îndrăzneala vorbitorului nativ. Pe de altă parte, un predicator de limbă maghiară n-ar fi simțit nevoia traducerii în românește a psaltirii și a cântecelor: este evident că el răspundea solicitării credincioșilor săi români. Dar acești români, din vechi fiefuri calvine, se aflau în plin proces de maghiarizare și înțelegeau întru câtva limba clasei privilegiate. Adresându-li-se, predicatorul ținea cont de nivelul cunoștințelor lor lingvistice, permițându-și să uzeze uneori de cuvinte ungurești, care au aparența unor neologisme, deși, în realitate, ele vor fi fost, dacă nu folosite, măcar înțelese de enoriași. Unele dintre ele apar deja în traduceri mai vechi, astfel încât putem fi siguri că deveniseră uzuale. Cu aceste precizări prealabile, putem aborda acum și chestiunea componentei neologice a lexicului traducătorului nostru.

La Ștefan din Făgăraș, cuvintele de origine maghiară sau sârbă sunt luate, de cele mai multe ori, din fondul popular al graiului sau din terminologia administrației ungurești (de exemplu, *ujoară* ‘camătă’ în *Psaltire* 210, *decretom* ‘decret, decizie’ în *Catechismus* 12 și *procator* ‘avocat’ în *Cântece* 392). Separarea – fie și aproximativă – a planului limbii de cel al vorbirii este indispensabilă pentru aprecierea creativității traducătorului; din nefericire, ele sunt în mod frecvent confundate în studiile lingvistice. Numai astfel s-ar putea înțelege afirmația lui N. Drăganu, după care în ms. 1632 s-ar găsi „un foarte mare număr de maghiarisme” și „un număr impresionant de slavonisme”⁸⁸. Studiate de Gr. Moldovan, „ungurisme” se dovedesc a fi, în mare parte, elemente dialectale ardelenesti și bănățene: *balșam*, *baștă*, *băt* ‘bătă’, *bănat*, *bântui*, *băsadă*, *bășău*, *biu*, *biușag*, *boaghie*, *chizeș* ‘chezaș’, *ciudă*, *dardă*, *a îngădui*, *făgădaș*, *feal*, *font* ‘unitate de măsură’, *hasnă*, *hodnogi*, *hop*, *lămpaș*, *a leșui*, *moliul* ‘molia’, *nemeșug*, *nemzat*, *ocă*, *oltar*, *pozderie*, *a prăhui*, *a pustini*, *sicrin*, *sidalmă* ‘sudalmă’, *spor*, *tabăr* ‘tabără’, *tărhat*, *vig*, *zobală* ‘zăbală’⁸⁹. Nu am întâlnit în *Catechismus* decât două maghiarisme

⁸⁷ Apud Eva Mârza, *Din istoria tiparului...*, p. 47.

⁸⁸ N. Drăganu, *Un manuscris calvino-român...*, p. 280.

⁸⁹ Gr. Moldovan, *Ungurisme din Psaltirea lui Ioan Viski, 1697*, în „Ungaria” (Cluj), I, 1892, p. 98–100. Autorul face și greșeala de a include aici derivate românești de la verbe de origine ungurească, precum și false ungurisme, cum e *șehuiitor* < magh. *sehonnai* ‘venetic’, în realitate *jehuiitor* (grafia *se = je*), care în *Psaltirea* de la 1651, ps. 33, este tradus prin „cela ce jehuieste”. Pe de

ce-i aparțin efectiv traducătorului: *semeliuri* ‘persoane’ < magh. *személy*, glosat însă în text (14: „să nu fie ~ sau obraze usebite”) și adj. *chiuz*, -ă ‘universal; comun’, pl. *chiuși* (22: „ce crezi de pre chiuză Besecarecă svântă a lu Criștuș?”; 23: „cum vouă încă chiuză să fie cu noi și chiuză a noastră să fie cu Tatăl și cu Fiul său”; 23: „cum toți vernicii is chiuși și partnici a lu Criștuș”) < magh. *köz*; de asemenea, un singur slavonism inedit, *nevedenie* ‘invidie’ (38) < slv. *nevěděnĭje*.

Pentru neologismele de origine maghiară din ms. 1632, vom continua să notăm prin asteriscuri atestările anterioare: *acar* ‘sau’ (8: „Nu-ți face idoli și chip cioplit/ Acar den ce lucru ție”) < *akár*; *aldaș* ‘binecuvântare’ (31) < *áldás*; **a aldui* ‘a binecuvânta’ (14) < *áldani*; *alean* ‘împotrivă’ (7) < *ellen*; **aleaniș* ‘potrivnic, dușman’ (90) < *ellenes*; ****alenșig* ‘idem’ (30) < *ellensig*; *a bușlui* ‘a tulbura, a amări’ (44) < *búsulni*; ****a cebălui* ‘a zăpăci’ (6) < *csábulni*; **a celui* ‘a înșela’ (171) < *csálni*; *chedve* ‘bunăvoință’ (7) < *kedve*; *chinci* ‘comoară’ (54, 380) < *kincs*; *a coldui* ‘a cerși’ (268) < *kolduni*; *feiedelm* ‘domnitor’ (224: „ielu-i Domnul feiedelmilor”; 149: „țările și feiedelmii”) < *fejedelem*; *a formălui* ‘a forma’ (235) < *formálni*; *a fundălui* ‘a întemeia’ (210) < *fondál*; *a se giutru* ‘a se zbuciuma’ (52) < *gyötörni*; *lant* ‘psalteriu’ (354) < *lant*; *mărădic* ‘descendent’ (411) < *maradék*; **a murgui* ‘a protesta, a cârți’ (128: „murguiesc tare de foame”) < *morogni*; *oltalm* ‘ocrotire’ (123) < *oltalom*; *a părițului* ‘a părtini’ (196) < *pártolni*; *Pincoș* ‘Rusalii’ (409: „în dziva Pincoșului”) < *Pünkösti*; *a serzui* ‘a pregăti’ (388: „Leac utrinde iel serzui/ Cu care omul are trăi”) < *szerzic*⁹⁰; *a sidui* ‘a defăima’ (90, 384) < *szidni*; *a suclui* ‘a obișnui’ (318; în PALIA: *a sucui*) < *szokni*; *sucșig* ‘nevoie’ (201) < *szükség*; *țimbalm* ‘țimbal’ (355: „Pre Domnul în țimbalmale să-l lăudați”), corespunzând lui *cymbalmokban* în original; **a ului* ‘a mărturisii’ (66) < *vallani*; *virghină* ‘instrument de coarde’ (355) < v. magh. *virgina*.

Exceptând conjuncția *acar*, a cărei împrumutare nu se justifică prin nimic, aproape toate celelalte „ungurisme” își au corespondente de origine veche slavă sau slavonă în zonele ortodoxe. Asistăm la o substituție parțială a bazei culturale a terminologiei religioase (în sens larg) și, în aceste condiții, neologismele de origine slavă ni se par surprinzătoare. Pe lângă *a (se) izvoli* ‘a se trage, a proveni’ < slv. *izvoliti* și *a oprăvi* ‘a face, a executa’ < scr. *opraviti*, deja discutate, mai notăm: *a (se) agărni* ‘a (se) acoperi’ (36, 268, 332) < scr. *granati*; *fără stanoste* ‘fără oprire, neîntrerupt’ (75), cf. slv. *stanoštino*, rom. (din v.bg.) *staniște*; *letnic* ‘ușuratic,

altă parte, omite numeroase maghiarisme veritabile, pe care le vom menționa în lista noastră. Am lăsat însă deoparte exotismele, considerându-le nerelevante. Într-un articol recent, Daniele Pantaleoni prezintă un grupaj de cuvinte (regionale, populare și culte) de origini diverse din ms. lui Fogarasi, reprezentând toate prime atestări (*Contributo al lessico del romeno antico*, în vol. *Studi offerti ad Alexandru Niculescu dagli amici e allievi di Udine*, Udine, 2001, p. 173–183). Aici se indică și noua cotă a ms. de la Biblioteca Academiei Române din Cluj: R-1854.

⁹⁰ În ediția citată a Psaltirii lui Szenci Molnár Albert, *szerzic* este glosat prin ‘készitik’ (p. 508). Forma modernă a verbului este *szerez* (pers. a 3-a de la *szerezni*).

frivol' (290: „să nu prevască lucruri letnice”, adică ‘deșarte’) < slv. *lětnik*; *mărvă* ‘fărâma’ (22: „No, căce de îngeri cu o mărvă/ Mai mic îl făcuși”) < scr. *mrva*; **a nămesti* ‘a așeza’ (21 în *Catechismus*, 28 în *Psaltire*) < scr. *namjestiti*; *nevernic* s.m. ‘necredincios’ (21) < slv. *nevěrníkŭ*; *a osvăi* ‘a face să crească, a adăuga’ (305: „Ia-mi sus nevoia și mă osvăiește”) < slv. *osvoiti*; *a pocosti* ‘a prejudicia’ (258: „Lui foarte mult pocostiră”) < slv. *pokostŭ* ‘prejudiciu’ (denominal); *a povedi* ‘a îndruma’ (6: „tot pre rău să povedești”) < scr. *povijedati*; *a răstărvi* ‘a risipi, a spulbera’ (44: „Foarte tare-i vii goni/ Și îi vei tu răstărvi”) < scr. *rastrviti*; *scopot* ‘arie, cântec’ (353: „Lăudați cu scopoți și cu lăute”) < scr. *skopost* (acomodare morfologică a gr. *skópos*); *stârvină* ‘cadavru’ (89: „Facă-se stârvină!”) < scr. *strvina*; *târguină* ‘negoț’ (263: „Făcând târguină,/ Iei înțeleg lucrul”) < scr. *trgovina*; *a tovări* ‘a împovăra’ (143: „Ca cămile tovrăriți fum”) < scr. *tòvariti*; *a trăgni* ‘a tresări’ (14) < scr. *trgnuti*. Dacă sărbismele sunt oarecum normale în Banat, slavonismele par să dovedească o anume deschidere spre cultura ortodoxiei tradiționale, de vreme ce nici unul dintre aceste cuvinte nu este atestat anterior. Toate aceste neologisme de origine slavă nu susțin ipoteza predicatorului ungur, dar converg spre conturarea profilului unui *cărturar român poliglot, înzestrat cu un remarcabil simț al limbii materne și a cărui imaginație creatoare este la înălțimea multiplelor sale cunoștințe*⁹¹.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

ANON. CAR. = *Anonymus Caransebesiensis. Cel mai vechiu dicționar al limbei române, după manuscriptul din Biblioteca Universității din Pesta*, în „Tinerimea română”, I, 1898; BÎRLEA, A.P. = Ovidiu Bîrlea, *Antologie de proză populară epică*, I–III, București, 1966; BOR = „Biserica Ortodoxă Română” (București); BRV = *Bibliografia românească veche*, de Ioan Bianu și Nerva Hodoș, I (1508–1716), București, 1903; CAT.CALV. = *Catehismul calvinescu (1656)*, ed. George Barițiu, Sibiu, 1879; COD.TOD. = N. Drăganu, *Două manuscripte vechi: codicele Todorescu și codicele Marțian. Studiu și transcriere*, București, 1914; CORESI, L. = *Liturghierul lui Coresi*, ed. Al. Mareș, București, 1969; CORESI, T.M. = Coresi, *Tâlcul evangheliilor și Molitvenic românesc*, ed. Vladimir Drimba, București, 1998; DOC. ÎNS. = *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*; București, 1979; DOSOFTEI, O. = Dosoftei, *Opere*, ed. N.A. Ursu, București, 1978; DR = „Dacoromania” (Cluj); DRH, B = *Documenta Romaniae Historica*, B (Țara Românească), București; FR. TOD. = *Fragmentul Todorescu*, ed. Ion Gheție, în *TEXTE*; HURM. = *Psaltirea Hurmuzaki*, ed. Ion Gheție și Mirela Teodorescu, I–II, București, 2005; MUȘLEA, O. = Ion Mușlea, *Cercetări folclorice în Țara Oașului*, în „Anuarul Arhivei de folklor”, I, 1932; NT = *Noul Testament*, Bălgrad, 1648; PALIA = *Palia de la Orăștie, 1581–1582*, ed. Viorica Pamfil, București, 1968; PAVELESCU, B. = Gh. Pavelescu, *Cercetări folclorice în județul Bihor*, în „Anuarul Arhivei de folklor”, VII, 1945; PILUTIO = Vito Pilutio, *Dottrina christiana tradotta in lingua valacha*, Roma, 1677, în „Buciumul

⁹¹ Studiul nostru a fost predat redacției acestei reviste înainte de apariția cărții lui Daniele Pantaleoni, *Texte românești vechi cu alfabet latin: Psalterium Hungaricum în traducere anonimă din secolul al XVII-lea*, Timișoara, 2008, care nu aduce nimic nou în chestiunea discutată aici.

român", I, 1875; POMPILIU, L. = Miron Pompiliu, *Literatură și limbă populară*, ed. Vasile Netea, București, 1967; PSALT. = *Psaltire*, Bălgrad, 1651; RIAF = „Revista pentru istorie, arheologie și filologie” (București); RITL = „Revista de istorie și teorie literară” (București); SLLF = *Studii de limbă literară și filologie*, București; ȘCH. = I.-A. Candrea, *Psaltirea scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, II, București, 1916; TEXTE = *Texte românești din secolul al XVI-lea*, București, 1982; VTR = *Cele mai vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1982.

LE PSAUTIER EN VERS D'ÉTIENNE DE FĂGĂRAȘ (FOGARASI). COMMENTAIRES PHILOLOGIQUES

RÉSUMÉ

Une des plus notables réalisations culturelles du protestantisme transylvain est la traduction anonyme du *Psautier* hongrois en vers de Molnár Albert de Szenc (1607). En examinant le manuscrit de cette traduction, toujours en vers, on observe des similitudes frappantes d'ordre graphique, phonétique et surtout lexical entre la langue du manuscrit et celle de la traduction du *Catechismus* calviniste d'Étienne de Făgăraș (Stephanus Fogarasi), publié à Alba Iulia en 1648. Les similitudes confirment l'intuition de N. Iorga, selon lequel cet Étienne serait de plus le traducteur du *Psautier* roumain en vers. Il est fort probable que la version a été réalisée partiellement vers 1640 et terminée après dix années; elle s'est conservée en trois manuscrits: l'un supposé autographe et deux copies, datées 1697 (de Viski János) et 1703 (de Stephan Istvánhazi). Ensuite, on refait la biographie d'Étienne, boyard roumain du village Recea (district de Făgăraș) devenu ex-secrétaire de latin et de hongrois du prince moldave Constantin Movilă, et plus tard prédicateur calviniste à Lugoj. Quoique traduit du hongrois, son *Psautier* n'exclut pas les marques de sa culture latine (néologismes et particularités de l'orthographe) et notamment de son esprit inventif manifesté dans le vocabulaire par de nombreux dérivés et transpositions fonctionnelles. Pour la première fois dans la littérature roumaine on constate la mise en valeur consciente des virtualités de réalisation du système de la langue, dont le traducteur (considéré à tort comme un hongrois connaissant le roumain) les exploite avec la hardiesse du parleur natif. Le vocabulaire d'Étienne inclut aussi un noyau terminologique commun aux écrits religieux des régions roumaines calvinisées (le Banat et le Sud-Ouest de la Transylvanie), qui fait défaut aux écrits d'inspiration luthérienne et de plus à ceux orthodoxes d'au-delà des Carpathes.

Institutul de Filologie Română
„A. Philippide”
Iași, str. Codrescu, nr. 2